

2740

Душманбаев
Керимову рашаф
нон

9(47)

Ж-31

1923

24 JAN 2008

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈԼՈՐ ՑԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻՋՆԵՐ
14 MAY 2011

ՑԱԿԱՆ ԴՐԱԴՈՐԵՆ

№ 20

Ա. ՇԱՊՈՎԱՆՈՎ

ՅԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԲԱՆՎՈՐԻ

ՈՒՂԻՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ռ. Կ. ՅԵ. ՄԻՈՒՅԱՆ ԱՆՈՒՍԱՆԻ
ՅԵՐԿԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵ

92

Շ-31

ԹԻՖԼԻՍ-1923.

2740

3(47)
3-31

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈՒՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻԱՅՆԷ:

№ 20

ԿՈՄԵՐՑԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 20

Ա. ՅԱՊՈՎԱՆՈՎ

Յ Ա Ն Կ

Երես

1. Մանկութիւն	3
2. Երկաթուղու արհեստանոց մտնելը	17
3. Մեծ դարբնոց անցնելը	33
4. Կրօնական վերապրումներ	39
5. Յերեկոյան դպրոց բանվորների համար	64
6. Կրօնի հետ խզումը	79
7. Սոցիալիստների վորոնումը	86
8. «Народная Воля» կուսակցութեան մեջ մտնելը	101

ՅԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԲԱՆՎՈՐԻ
ՈՒՂԻՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
Ռ. Կ. ՅԼ. Միոսթյան Ս. Երկրպիտանի
Յեկրային Կոմիտէի.

ԹԻՖԼԻՍ—1923.

ՅԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԲԱՆՎՈՐԻ ՈՒՂԻՆ

Մ Ա Ն Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Մենք բնակվում եյինք վագոնների արհեստանոցների բակում, ուր հայրս կատարում էր գիշերային պահապանի պաշտոնը:

Իմ առաջին հիշողությունները կապված են գործարանի հետ: Թախծալից գուգոկը, վոր հայտարարում էր աշխատանքի սկիզբն ու վերջը, մուրճերի հարվածները մետաղներին, մեքենաների աղմուկն ու գրդոցունը, բանվորների ահազին մասսանները, վորոնք ծփում եյին դեպի գործարան և նորից թափվում դուրս և հեղեղում փողոցները — այդ բոլորը ճակատագրական էր ինձ համար:

Այդ մթնոլորտումն եյին սնցնում իմ տարիները, թողնելով իմ հոգում իրենց դրոշմը:

Աշխատավոր կյանքից բացի այլ կյանքի յես ծանոթ չեյի: Սկսած ութը տարեկան հասակից, գարնան սկզբից մինչև ուշ աշուն ես կովեր եյի արածեցնում գործարանի ամայի բակում: Իմ

բանվորական որը տեղում էր առավորական ժամիր չորսից մինչև երեկոյան ժամը 10—11-ը: Կովերի աշխատանքը ձմեռն ավելի ծանր էր, պետք էր դուլլերով ջուր կրել, կերակրել կովերին, բահով մաքրել գոմի թրիքն ու կաթը ցրել քաղաքում:

Այդ ժամանակ ծնողներս տեղափոխվեցին Ուլոդնայա ջրանցքի դետավնյա փողոցից, վոր գտնվում էր Վարչավա և Բալտիկ կայարանների միջև (մենք առաջ ապրում էինք, Վարչավյան յերկաթուղու արհեստանոցների ահագին տարածության հակառակ ծայրը վոր «Ֆլիգելներ» եյին կոչվում): Դրանք երկհարկանի յերեք երկար շինություններ էյին, ուր բնակվում էյին երկաթուղու ծառայողները: Այդ շինությունները կառուցված էյին քաղաքի ամենահեռավոր մասում, վորոնց մի կողմը գտնվում էյին երկաթուղու արհեստանոցները, մյուս կողմից—Միարոֆոնյան գերեզմանոցը: Չախից տարածում էյին վառելափայտի ահագին պահեստները, աջ կողմում գտնվում էր նեխված լեճը և աղբակոյտը իր դարձ հոտով: Այստեղ բուն քաղաքը կորչում էր ծավալվող տարածության մեջ, սկսվում էյին ազարակները և ահագին «Յեռացած Դաշտը»:

Փիզիքական հոգնածություն գգացմունքի հետ ևս ծանոթացա ութ տարեկան հասակից: Կա-

թով լի կժերով բեռնավորված, ավելի քան հինգ վերստ տարածություն կտրելով, ևս ամեն որ բրտնքի մեջ լողում, ուժասպառ էյի լինում տանջանքից: Ծանր կժերը կտրում էյին ձեռքերս, աղբակույտից տարածվում էր անտանելի դարձահոտություն: Դպրոց գալով ևս արդեն բուրովին հոգնած էյի լինում:

Հայրս, վորի համար ծանր էր 15 բուբլիով մեծ բնականիքը պահել, երկու կով էր պահում: Վորովհետև մեր մուկն ու կեղտոտ գոմում ոգ և լույս ստված բաները չկային, այդ պատճառով էլ մեր կովերը հաճախ հիվանդանում էյին ու սատակում: Նա և մայրս այդ անբախտությունը մեր նախանձ հարեանների «չար աչքին» էյին վերագրում:

Նոր գնված կովերը ևս պահվելով կեղտոտ ու մուկ գոմում, վարակվում էյին ու սատակում: Այդ կովերը մեզ այնքան էլ չէյին ոգնում: Չը նայած շատ ծանր աշխատանքին, մենք կերակրվում էյինք միայն սև հացով ու կարտոֆիլով:— «Մարդու վորը հայելի չէ,—ասում էր հայրս,—ուզում ևս խոտով լցրու միևնույնն է»:

Դպրոց ևս բերում էյի սև, ավազախառն հաց, վորն ատամներին տակ ճրթճթում էր: Շուտով հասկացա նախանձ կոչված գգացմունքը, վորը դարձնեց իմ հոգում նրանից, վոր ևս տեսնում

եյի թե ի՞նչպես մյուս, ավելի բախտավոր երեխաները, որինտակ իր հարեան «Փրիգկան» ուտում եր սպիտակ բուլկին, կաբագով հացը, քաղցրեղենը, և այլն:

— Հյուրասիրիր, — ասում եր վորեւ աղքատ տղա մյուսին, մի ավելի հարուստ աշակերտի, վոր սպիտակ բուլկի եր ուտում:

— Առ, կռձի, — շատ անգամ ծաղրալից պատասխանում եր այս վերջինս, ցույց տալով իր բռունցքը: Հենց վոր ես կարգաւ սովորեցի, իմ մեջ առաջ եկաւ սեր գեպի ընթերցանությունը: Շատ անգամ ես ամբողջ գիշերներ եյի լուռացնում կարգալով, և մորս քիչ հոգսեր չեյի պատճառում, այս կամ այն հարեանի մոտ գրքերի ուղարկելով:

— Մայրիկ, գնա, ինձ կարգալու մի գիրք խնդրիր, սովորաբար ձանձրանում եյի նրան: — Հանգստություն չունեմ քո ձեռքից, անպիտան. — գոռում եր մայրս, — յերեկ չեի, վոր քեզ համար գիրք ձարեցի:

— Բայց ես արդեն կարգացել եմ, այդ գիրքը, պատասխանում եյի յես: Վորովհետեւ զբաղարան այն ժամանակ չըկար, իսկ գիրք գնելու ել վող չունեյինք, ես կաշում եյի մորս յախից, մինչև, վոր նա գնում եր մեքենավարներից մեկն ու մեկի մոտ գիրք խնդրելու:

Ընթերցանությունը, ի հարկե, վերին աստիճանի վայրի վերո եր, անսխաւմ: Յես կարգում եյի ամեն բան, ինչ վոր ձեռքս եր ընկնում: «Եթանագին Գրականություն», ինչպես Բովու — Կորոկիչի, Յերուսալան Լաղարյե վիչի մասին զրված առակները, սրբերի կենցաղը, թարգմանական բովանդակներ, ճանապարհորդական վեպեր և այլն: Յես շատ հավանեցի ճանապարհորդական նկարագրությունները, ասպետական վեպերը մանավանդ Գոգոլի «Տարաս Բուլբա» վեպիկը:

Ընթերցանությունը զարգացնում եր իմ հոգում երագելու արամադրություն: Յերբ առավոտները, բեռնավորված կաթով լի կփերով, ես քաղաք եյի գնում, կարգացածս գրքի բնույթի համեմատ, ինձ թվում եր, վոր ես կամ արդարների պաշտպան ասպետ պետք ե զառնամ, և կամ ճանապարհորդ, վորին վիճակվում ե բազմատեսակ արկածների հանդիպել: Այնուհետև ինձ թվում եր, վոր ես պետք ե մի նահատակ զառնամ, վորը խաչվում ե «հանուն քրիստոնեական» իդյալների, կամ մի հեքիաթական հերոս, վոր սղանում ե կործանիչ վիշտային:

Վարչապետան կայարանի հանգեպ ձգվող Միարոֆանյան գերեզմանոցի և Ուստիկա ջրանցքի մեջի յերկար տարածությունն անցնելով իմ ա-

ուջ բացվում էյին մեծ գիշերանոցի ծանր պատկերները: Սովորաբար, դարնանից մինչև ուշ աշուն, Ուվոգնայա ջրանցքի յեզերքը և նրա գայրիվայր տարածությունը մինչև պղտոր ջուրը, ծածկվում էյին գիշերողների խմբերով: Յնցոտիների մեջ կորած այդ ծերունիներն ու յերիտասարդները շատ ծանր տպավորություն էյին թողնում: Հարբեցողությունից գողացող նըրանց ձեռքերն ու վոտները, նրանց երեսի լիրը կամ խղձալի տեսքը, սղուց ուռած ու կարմրած քիթը, նրանց փողոցային հայհոյանքներն ու կռիվները, այդ բոլորը առաջ էյին բերում սարսափ, զրզվանք, և գուժ: Պիտերի վարչավյան կայարանն եկած ոտարակներ «Ռուս մեծ ազգի» և վոշ մի ներկայացուցիչի չըտեսներով, ու մայրաքաղաքի նախագուան մարգկային անկման և աղքատության այդ ցայտուն պատկերները տեսներով, նա Ռուսաստանի մասին ստանում եր, յերևի, ամենամանավատ տպավորությունը: Յընցոտիների մեջ կորած, բոպիկները ու աղքատներն, այն ժամանակներում առանձնապես շատ էյին Պետերբուրգում:

Յարական-կալվածատիրական գիշատիչ տընտեսական քաղաքականությունը հարկադրում եր քարուքանդ եղած գյուղացիության քաղաքներում վաստակ վորոնե:

Գյուղական նահապետական կյանքից հետո անսովոր շրջան ընկնելով, նրանից շատերը, իրանց բախտին հանձնված, աշխատանք չըզանելով ընկնում էյին, անբարոյականանում ու անցնում վյազեմսկի և այլ վանքերը, ինչպես կոչվում էյին այն ժամանակ գիշերանոցներից մի քանիսը: Նամանավանդ ձմեռը, երբ սառնամանիքը 20 աստիճանի եր հասնում, ծանր եր տեսներ, թե ինչպես նրանք, ժաշված ու քրքրված պինժակներով, կամ մի շապկով ու անպետքացած կոշիկներով, դողդոջուն ու սառած, մի կրպակից մյուսն էյին անցնում: Գինեաներն ու կրպակները չափազանց շատ էյին:

«Պետերբուրգի փողը շատ ե, միայն թե ձրի չեն տալիս... Գինետներն ու պանդոկներ ել շատ են, գլուխդ ել կարող ես թեյով լվանալ»։ սովորաբար ասում էյին այն ժամանակ:

Վորչափ ել ծանր լինեը իմ կյանքը, այնուամենայնիվ ամենից շատ ես վախենում էյի, և աշխատում չը թուլանալ այնքան, վոր հարկադրված լինեյի ընկնելու վյազեմսկի, կամ մի այլ անկեղանոց, վանք, այդ առանձնահատուկ «Դանթեական դժոխքը», վորտեղից ել դարձ չը կար, ուր մարդ թողնում եր իր բոլոր հույսերը: Թեև իմ մայրը, զպրոցի յերես չեր տեսել,

այնուամենայնիվ սովորել եր կարգալ, իսկ հայրս մինչև իր մահը մնաց անգրագետ: Ինքն աստվածավախ լինելով՝ ստիպում եր ինձ հաղորդվել ու իր հետ ինձ միշտ եկեղեցի եր տանում: Ես երբեք չեյի հասկանում, թե ինչ են կարգում ու յերգում անհասկանալի ու մեռած սլավոն յեկեղեցական լեզվով: Եկեղեցի գնալը և այնտեղ երկար կանգնելը սկզբում ինձ համար դժվար ու անհասկանալի պարտավորություն եր: Լսելով, թե ինչպես տիրացուները դասում մոնչում եյին, ես կամ հորանջում եյի, աննպատակ այս կամ այն կողմը նայում, և կամ ուզում եյի բոլորովին տուն գնալ:

Յես մնում եյի յեկեղեցական տաղտկալի արարողություններին մինչև վերջ, մինչև վոր հայրս քաջում եր ականջս կամ մագերս:

Տերտերներին ես չեյի հարգում: Վաղ մանկուլթյունից բազմաթիվ պատմվածքներում լսել եյի տերտերների, սարկավագների, եպիսկոպոսների ու վարդապետների մասին: Հոգևորականների մասին գրված այդ պատմվածքները վիրավորական ու ծաղրալից եյին և շատ աննպատակ նրա համար:

Մեծ տոների ժամանակ, երբ տերտերները խաչով շրջում եյին մեր խրճիթները, թաղումներին, կնուներներին, հարսանիքներում նրանք

այնպես եյին հարբում, վոր կորցնում եյին կամիլաֆկաներն ու խաչերը: Հայրս առանձնապես և խիստ ստիպում եր պաս պահել: Մեծ պասի վերջի շաբաթ որը հաղորդվում եյինք: Ուստովանվելու յերկրորդ, կամ երրորդ որը գնում եյինք սովորաբար, հաղորդվելու Նովոդիչևի վանքը:

Տուն դառնալիս, ուղղափառները վոչ մի կերպ չեյին կարողանում զսպել իրենց և չեյին կարողանում առանց գինետուն «անցնելու» տուն գնալ: Ողետան դուռն անդադար բաց ու խուփ եր լինում, և մոխրագույն, արաղի հոտով լի գոլորշու վոլորակները տարածվում եյին ամեն անգամ դրսում, երբ ամեն մի նոր ճաշակված ուղղափառ գինետուն եր մտնում: Հայրս ել չեր կարողանում համբերել. «մորդ չասես», շտապով ասում եր ինձ ու ներս եր մտնում, կեղտոտ ու գարշահոտ դուխանը: Վորովհետեւ տան ճանապարհը բավական երկար եր, իսկ ողետուն-դուխանները շատ, ամեն մի դուխանում մի «թասիկ» խմելով, հայրս տուն եր գալիս ողու «պոլչատֆը» գրպանում և այնպիսի դրուժյան մեջ, վոր ինձ արդեն վոչին չեր մնում մորիցս ծածկելու:

— Այ դու անխիղճ, խոզ, — սովորաբար գո-

ուում եր նրա վրա մայրս. հարբեցող շուն դարձյալ լակել ես:

Ու այսպես պատի վերջի որերին բարեպաշտ տրամադրությունը և մեծ տոնի նախորդակը փչանում էյին: Հայրս մորս հետ երբեք բռնեցքի չեր բռնվում: Այլ լուռ թեքվում եր, հենվում նստարանին կամ սեղանին և գլխակոր նստում: Նա փխտում եր հատակին կամ աղտոտ վեղրոյում, ու ստամոքսից ողու հետ միասին, ընկնում եր և «սուրբ հաղորդությունը», «քրիստոսի մարմինը», բայց թե չգիտեմ ինչ պատճառներով այդ բոլորը սրբաբղծություն չեր համարվում:

Իմ մանկական հասակի համար մեծ նշանակություն ունեւ Միտրոֆանյան հարեան գերեզմանանոցը: Աշնանը, քամու շաշուֆների հետ, մեր ականջին հասնում էյին թաղման թախծալից եղանակները՝ իսկ գարուն և ամառ միշտ այնտեղից լսվում եր սոխակի գեղեցիկ մեղեդին: Գերեզմանոցում ճոխ բուսականություն կար, նա փոքրիկ անտառի եր նման և քաղաքի բնակիչների համար տոն որերին զբոսատեղի եր ու հանգստավայր: Սլավոնների հնազույն սովորությունը, «քելեխը», կատարվում եր այստեղ եկեղեցական տոնի որը, ոգոստոսի յոթին:

Սուսովոտվանից գերեզմանատան ուղիները

լցվում էյին առեվտրականներով ու այս բոլորը ու նմանվում եր տոնավաճառի: Ահադին բաղմութուն գալիս եր այդ որը գերեզմանոց: Սուրբ Վլադիմիրի «Ռուս յերկրի ուրախությունը վոգելից խմիչքն ե»՝ անտգամին հավատարիմ այդ որն ուղղափառ այցելուները բերում էյին իրանց հետ վոգելից ըմպելիքի անադին քանակություն, հնայած այն հանգամանքին, վոր այդ որը վոստիկան պահակներն ավելի շատ էյին և սրա կամ նրա ձեռքից խլում էյին ողով ու գարեջրով լի շշերը:

Շրջակա կրտակները, գարեջրատները, գինեւները այդ որը շատ լավ էյին «աշխատում» իսկ ուղղափառների անագին բաղմութունը, գերեզմանատանը հարբում ու երգում եր: Պարում էյին ժողովրդական խաղերի բռնվում. և ուշ երեկոյան միայն տուն վերադառնում, վոտի վերա հադիվ կանգնելով: Հարբածների թիվն այնքան մեծ եր, վոր թվում եր, թե այդ ամբողջ բաղմութունը մի կողմից մյուսն ե ընկնում, երբեվում... Վայր ընկածներին, վորոնք վոտքի վրա կանգնել չէյին կարողանում, վոստիկանությունը հավաքում, տանում եր:

Յերեկոյան դեմ շրջակայքի բոլոր վայրերն լցվում էյին հարբածներով: Նրանք վորոնք վայր էյին ընկնում ամայի ճանապարհի այս ու այն կողմը, և անշարժ մնում էյին գերեզմաններին

անցքերում, գիշերը սահապաններն անխնա կողողում էին նրանց: Այդ ճանապարհի կողմից ու գերեզմանոցից գիշերվա կեսին չավում էին խուլ աղբսալից ձայներ:

— Հայ, հավաք, թալանեցին... սգնեցեք... գոռում էին հարբացները:

Մյուս ուր ընկերները հետ ես գնացի գերեզմանատուն: «Քելեխից» հետո հավատացողներին շատերը գերեզմանների վրա դատարկ շիշեր էին թողնում, իսկ մենք ժողովում էինք այդ ամաններն, ու առնում մեզ անմատչելի բուլկին, կոնֆեկտը, քաղցրեղենը, նույնիսկ զբոսայգիներ:

Շշերից սկսելով, մենք վերջացնում էինք նրանով, վոր պոկում էինք խաչերի վրայից բրոնզից ձուլած «սուրբ» պատկերները ու փորելի խաչիկները:

Այդ տեսակ սուրբ պատկերներից ու խաչերից մի քանի ֆուռա հավաքելով մենք մուրձերով այնքան էինք խփում Քրիստոսի ու մյուս սրբերի յերեսներին, մինչև վոր քանդակի գծերը հարթվում էին, փափկանում: Այնուհետև դարբինները միջոցով այդ սուրբ պատկերներն ու խաչերը մենք կտոր կտոր էինք անում, և վորպես թե գործարանի աղբանոցում ժողոված

իրեր, ֆուռա 15 կոպեկով երկաթեղենի խանութներում ծախում:

Կապիկի ճարպիկովյամբ գերեզմանատան պարիսպներից ցատկելով փորփորելով դարձանոտ աղբանոցը, ես միշտ պատռում ու կեղտոտում էի շորերս, և նմանվում ճիշտ փոքրիկ մուրացկանի:

Լինում էին ըոպեններ, երբ գերեզմանոցը, վոր միջոց եր տալիս շոկոլադ, կոնֆեկտ և ուրիշ քաղցրեղեն գնելու, սարսափեցնում եր ինձ: Այդ իհարկե այն ժամանակ, երբ գերեզմանատան այս կամ այն մասում գնում էին խեղդվածների դիակներ, կամ յերբ աշնան ու ձմռան զիշերներին հայրս գոռում եր ցամաքից:

— Հեյ, Սաշկա, վազիր ինձ համար մի շիշ „Сороковка“, ողի բեր! Գինետան ճանապարհը գերեզմանոցի միջով եր: Յես այն ժամանակը համոզված էի, վոր խեղդվածները ու առհասարակ մեռելները գիշերները դուրս էին դալիս գերեզմաններից, և վորսում երեխաներ, նրանց արյունը խմելու համար: Բայց անողոր ճիպոտի հարվածների, ծեծի և սպառնալիքների, կամ մեծերին հնազանդվելու սովորությունը ստիպում եր ինձ կատարելու այդ տեսակ վտանգավոր ճանապարհորդություն:

Սրտատրոփ ու սարսափից սառչելով, ես

վոտ եյի զնում այդ զարհուրելի տերի-
տորյան, ու ինձ թվում եր թե ամեն մի խաչ-
քարի հետևից, հետևում են ինձ իրանց պատան-
քի շորերով գերեզմաններից դուրս եկած մեռել-
ները: Ճանապարհ ձգվում եր գերեզմանների
ու խաչքարերի մեջ ու վտանգն ամեն կողմից եր:

Աշնան քամու վշտոցը, ծառերի ճռճոցը,
գիշերային թռչունների աղաղակը, այդ բոլորը
իմ վառ երևակայության մեջ մեկը մյուսից
զարհուրելի պատկերներ եյին առաջացնում:
Փակելով աչքերս և սայթաքվելով, գերեզման-
ների միջից ես վազում եյի սառը քրտնքի մեջ
կորած այդ ուրուականներով լի տարածությունը,
ուր կային և այն աշխարհից եկած սատանա-
ներ ու զեներ:

Հետագայում, «Նովոգելիչի» վանքում, գե-
րեզմանաքարերի արձանադրությունները կար-
գալիս, ես հանդիպեցի բանաստեղծ Նեկրասովի
արձանին: Այն վոտանազորի կտորը, վոր փորա-
գրված եր նրա արձանի վրա, ցնցեց ինձ, անջնջելի
տպավորություն թողնելով վրաս:

— Ցանեցեք խելացին, բարին, ու մշտականը:

— Ցանեցեք. — շնորհակալ եմ, կասի ձեզ սր-
տաբուղիս ռուս ժողովուրդը: Իմ մանկությունը
անցնում եր քաղաքի ծայրամասում: Վատ հագ-
նված, նույնիսկ ցնցոտիների մեջ կոլովված՝ ես

միշտ ծայր աստիճանի արհամարհալից վերաբեր-
վունքի եյի հանդիպում ասեն քայլափոխում: Մի
ինչ վոր բացասական դրոշմ եյի զգում վրաս,
ու յես ինքնակամ կցում եյի ինձ հասարակության
այն տականքին, վոր սև վոսկոր եր կոշվում: Միա-
ժամանակ ես մեծ հարգանքով եյի վերաբերվում
լավ հագնված մարդկանց, վորոնք նման եյին
«պարոններին»: Ինձ միշտ թվում եր, թե նրանք
բարձր, փայլուն, բախտավոր, և ինձ համար ան-
հասանելի մի աշխարհի ներկայացուցիչներ են:

ԵՐԿԱԹՈՒՂՈՒ ԱՐԿԵՍՏԱՆՈՅ ՄՏՆԵԼԸ.

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

1884 թվին լրացավ իմ 13 տարին, երբ
ինձ ընդունեցին յերկաթուղու գեպոյի վերանո-
րողության արհեստանոցը: Թեև փականագործ
լինել իմ ցանկությունն եր, թեև բախտը չեր շոյել
ինձ ու յես անցել եյի արդեն դաժան կյանքի
շկուրան, բայց ծերուկ բժիշկ Ալեքսի Եգնատո-
վիչ Սոկոլովի իշխանության տակ անցելուս հենց
մյուս օրը, յես ուզում եյի փախչել արհեստա-
նոցից: Փոխանակ արհեստ սովորելու հնարա-
վորություն տալու, առավոտվանից մինչև յերե-
կո ինձ վազեցնում եյին ողի զնելու: Իմ կույր

բախտից Սոկրոնին ել չնայած իր սպիտակ մորուքին, արհեստանոցի ամենաթունդ հարբեցողներ։ Նրա «բժկարանը» գալիս էյին բոլոր փականագործ վարպետները, խորհրդակցում, մտածում, թե արդյոք կարելի՞ չե ելի մի տեղից փող ճարել՝ նորից ողի խմելու համար։ Յերբեմն հանգանակություններ էյին կազմակերպում և հենց փոր մի քիչ փող էյին ճարում, բժիշկը գոչում էր. «Ե՛յ, Սանչկա, վազիր մի պոլշտոֆ բեր»։

Գինեատունը գտնվում էր մի վերստ հեռավորության վրա։ Ի նկատի ունենալով, փոր պետք էր ժողովեցնել գործարանի պահապաններին, վորոնք հակում էյին, գործարան ողի չը բերելուն, ևս ստիպված էյի սարսափելի ցրտերին անցնել այն տաքածությունը մի բանվորական շապկով ողու շշերը պահելով իմ ծոցում։ Ի հարկե, ևս միշտ ցրտահար էյի լինում ու շատ հաճախ հիվանդանում։ Առանձնապես շատ էյի վազում ողի բերելու այն ժամանակ, երբ խմողները ձեռքը փող էր ընկնում, կամ ոռճիկ էյին ստանում։ Այեբսի Իվանովիչի ու մյուս հարբեցողների գլուխները խմելուց հետո պտավում էյին, և նրանք մի անհաղթելի պահանջ էյին դրում նորից խմելու։

Խմում էյին բոլոր պատեն ու անպատեն զեպքերում։ Նրեխայի ծնունդը, կնունքը, թա-

դումն ու հարսանիքները — այդ բոլոր դիպվածները հալերժանում էյին կոնծարանությամբ։

Երբ մի նոր բանվոր գործարան էր ընդունվում, նրան ստիպում էյին ընկերներին «մաղարիչ» տալ։ Երբ նա վերջնական հաշիվ էր ստանում, դարձյալ «ողու հարկ էյին» պահանջում։ Յեվ այդ բոլոր զեպքերում ևս որական միքանի անդամ, լսում էյի այս հրամանը.

— Ե՛յ, Սանչկա, վազիր մի պոլշտոֆ բեր։

Առանձնապես սաստիկ հարբում էյին գործարանում կախված սուրբերի պատկերների համար կատարվող մաղթանքների որերին։

Այդ սրվա, մաղթանքը վերջանալուց հետո, բոլորը հարբում էյին ու փողատի, կամ յեկեղեցական շուռջարի նման փռվում։ Երբ ամեն ինչ ողու էյին տալիս, վատնում, և զրպանում այլևս վոչ մի կոպեկ չէր մնում, հարբեցողների խորհրդակցությունը փորոշում էր խորամանկության դիմել, բժիշկը գոռում էր.

— Ե՛յ, Սանչկա, վազիր աղած չոր ձուկ (треска) բեր։

Մինչև վոք ևս զնում էյի ձուկ զնելու, իմ հարբեցողները մեծ ու փոքր մկներ էյին վորսում։ Նրանք բռնած մկները ստակացնում էյին, տափակացնում ու վարպետությամբ տեղավորում իմ զնած ձկան փորում։ Երբ, հարբե-

ցողները խորհրդի կարծիքով, մկները բավական «փափկանում» էյին ձկան փորում, փականագործներից մեկն ինձ հետ միասին զալիս երայն խանութը, վորաեղից ես գնում էյի ձուկը:

— Սաշկան այս ձուկը ձեզնից ե գնել, — սպառնալից հարցնում եր փականագործը:

— Այո, պատասխանում եր խանութպանը, ձուկը շատ լավն ե, առաջին տեսակի յե:

— Ի՞նչ առաջի տեսակի. — գոռում եր փականագործը. — տրեսկան փթած ե ու մկնոտ:

— Ի՞նչպես թե մկնոտ, անկարելի յե:

— Այո մկնոտ ե, տես այծի մորուք, տես ի՞նչ ես ծախում: — Այ, մենք հիմա կը գնանք վոստիկանություն, արձանագրություն կը կազմենք, սպառնում եր փականագործը:

Այս բոլորը վերջանում եր սովորաբար հըրանով, վոր խանութպանը, թեև գիտենալով, վոր այդ բոլորը խաբեբայությունն ե, բայց սկանգալից ե խայտառակությունից խուսափելու համար, հաշովում եր ու փոխարենը տալիս եր ողու մի շիշ ե մի յերկու ֆունտ ել լավ, արդեն «առանց մկան» տրեսկա, նախաճաշիկի համար:

Բանվորներից մի քանիսն այն աստիճան թունավորված էյին սպիրտով, վոր ողու մի փոքրիկ բաժակ խմելուց հետո, ընկնում էյին

զառանցանքի մեջ: Նրանց աչքերին հաչող շներ, ե սատանաներ էյին երևում:

Մի քանիսը ասում էյին. «Այ, եթե ինձ մի տա՛հառ ողի տային, ես մի կուշտ կը խմեյի ու հոգիս կ'ավանդեյի»...

Այն ժամանակվա բոլոր հին վարպետներն անցել էյին փոքրիկ տնայնագործ արհեստանոցի հինգ տարվա աշակերտության դաժան շկոլան: Մտաբերելով թե ի՞նչպես եր արհեստավորի ոգնականը, աշակերտության առաջի տարվա ընթացքում, ուղարկում նրանց ողի բերելու, կամ թե ի՞նչպես վարպետը սոված եր պահում, վոշինչ չեր վճարում, ու փայտով ծեծում եր անխնա. նրանք գտնում էյին, վոր մենք, խոշոր ձեռնարկությունների աշակերտներս, ուր արհեստեն սովորեցնում ու դեռ նույն իսկ վճարում ել են — շատ բախտավոր ենք:

— Դու, Սաշկա, չըգիտես թե ի՞նչ բան ե խայթող մտրակը. ասում էյին նրանք ու նկարագրում, թե ի՞նչպես յերբեմն բարկացած վարպետը քաշում եր իրենց ալանջները, կամ փայտով ծեծում...

Յեվ վորովհետև վոշ իմ ալանջներն եին քաշում, վոշ ծեծում, ես ինձ դեռ բախտավոր պիտի համարեյի:

Առանց տաք հագուստի, սաստիկ ցրտերին

վազվզելուց և խիստ ցրտահար լինելուց ու մրսելուց մի տարի հետո միայն, ես հնարավորություն ստացա բժիշկ Սոկոլովի իշխանության տակից ու անցնել փականագործարան:

Շարունակ հասակավոր փականագործներէից լսելով, վոր ես գեռ բախտավոր պետք ե համարեմ ինձ, վորովհետեւ վոչ ծեծ եմ ուտում, վոչ ել նման բաների յենթարկվում ե որական ել 30 կոպեկ գեռ ոռձիկ ստանում, ես միանգամայն հաշտվեցի փականագործ աշակերտի դրության հետ: Վորոշ չափով կոստացել, ընկել էյի, դադարել էյի գիրք կարդալուց, սովորել էյի ծըխել ու հայոյել ռուսական ամենաանվայել հայհոյանքներով: Սյդ հայոյանքն արհեստանոցում լսվում եր ամբողջ որը. «քո մերդ, քո մերդ, քո մերդ»... գոռում էյին մի անկյունում: Սրան վորպես պատասխան՝ «քո մերդ, քո մերդ, քո մերդ»... լսվում եր մյուս անկյունից:

Բանվորական որն արտաժամյա աշխատանքով «յերեկոյիկներով» միասին տեղում եր առավոտու յոթից սինչե երեկոյան տաք ե կեսը: Աշխատում էյին նույնիսկ բոլոր կիրակի որերը, և այնպիսի մեծ տոներին, վորպիսիք են ծնունդը գատիլը և այլն:

Շարունակվող ծանր աշխատանքից ես սկսեցի ավելի բթանալ: Իմ ընկեր Վոլոդ-

կա Վազների հետ երեկոները մենք գնում էյինք զարեջրատուն: Հարբած վերադառնալով, Վոլոդկան, վոր ֆիզիքայես շատ ուժեղ եր, վայր եր գլորում լապտերների սյուները ձգում եր, գերեզմանատան ճանապարհին: Ես, ի հարկե, ոգնում էյի նրան...

Աշունն ու ձմեռը շատ անգամ կազմակերպվում էյին մուշտակոխներ: Երկու հակառակ բանակ իրար դեմ էյին դնում, կարծես պատը պատի վրա: Երբ անչափահասների հետ խառնվում էյին և հասակավորները, կոխվը յերբեմն անողորմ բնույթ եր ստանում: Սյդ «ճակատամարտի» վերջանալուց հետո բոլորը ցրվում էյին աչքերի տակ կապույտ ուռուցքներով, ջարդված տատմներով, արնաթաթախ դեմքերով ու վիշըրված կողերով: Մի որ ել, երբ ինձ գետին գլորեցին, ես մի այնպիսի հրեշտիկ հարված ստացա մեջքիս, վոր անդգա, գրեթե կիսամեռ, մնացի:

Մեր արհեստանոցի վարպետների կողմն այնքան ել միակերպեր չեր: Ռուսները կեսից մի փոքր շատ էյին. մնացածը ֆիններ էյին, գերմանացիներ, լատիշներ ու լեհեր: Գերմանացիների ազդեցությունը շատ մեծ եր: Պետերբուրգ-Վարչավյան երկաթուղու գեպոյի պետի ավագ ոգնականը, Վազներ Իվան Իվանովիչն ու ա-

վազ մոնտյոր Յանիկեն—գերմանացիներ էյլին։ Նույն իսկ շոգեկառքերի նորոգութեան մատչանքների արձանագրությունը կատարվում էր գերմաներեն լեզվով, և բնիկ ռուս բանվորները, առավոտներն արհեստանոց գալիս, վոչ թե «բարև» էյլին ասում, այլ «Գուտն-Մորգեն»։

Գերմանացիները, ֆիններն առավելապես, տարբերվում էյլին ռուսներից։ Ռուսներն իրենց ռոճիկը ստանալիս չէյլին կարողանում համբերել, անսխալապես հարբում էյլին ու յեքեք որ աշխատանքի չէյլին գալիս։ Գերմանացիներն ողի խրժում էյլին ամեն որ բայց կանոնավոր, և այդ չէր խանգարում նրանց առօրյա աշխատանքի գալուն։ Բացի այս նրանք լավ վարպետների համբավ ունէյլին և համարվում էյլին իրենց գործը լավ իմացող բանվորներ։ Նրանք ել արժանապատվությամբ էյլին պահում իրենց, հազնվում էյլին երոպական տարազով, գործարանից ել պղինձ, գործիքներ և նման իրեր ավելի քիչ էյլին գողանում։ Դրադեռ և ռուսներից ավելի կուլտուրական լինելով՝ նրանք վոչ միայն չէյլին սիրում ռուսներին, այլ և արհամարանքով էյլին վերաբերվում ու քննադատում այն ամենը, ինչ վոր ռուսական եր։ Ոտարականն այլ երկիր գնալով,— ավելի շուտ, քան բնիկը,— նկատում է նրա պակասությունները։ Նա պետք է յերկար

ապրի ոտար երկրում, մի քանի տարի, վոր կարողանա այդ ժողովրդի լավ հատկությունները տեսնել։ Այեքսանդր Մ-ի ժամանակ Ռուսաստան գալով ոտարականը հանդիպում էր բարբառոսության, ասիական մտածելակերպի, և իր չորս կողմը նա տեսնելով ստրկություն և ծայրահեղ անկուլտուրականություն, չէր կարող Ռուսաստանից բարենպաստ տպավորություն ստանալ։

Ֆինլանդացի ու լեհ բանվորներին մի մասն առանձնապես խոր ու սաստիկ ատում էյլին այն ամենը, ինչ վոր ռուսական եր... Շփվելով նրանց հետ, ես ինձ հարց էյլի տալիս— ի՞նչու, ի՞նչ պատճառով նրանք մեզ այդ չափ ատում են և արհամարհում։ Յեվ այդ հարցը սթափեցնում եր մեզ, ստիպում եր մտածելու և ավելի լուրջ քննադատողի պես վերաբերվելու մեր ռուս իրականությանը։

Յերկաթուղու բանվորության մեջ ամենահետամնացները համարվում էյլին հնոց վառոդներն ու հասարակ բանվորները։ Նրանք բնակվում էյլին գորանոցներում, վոր ապշեցնում եր իր կեղտոտությամբ։ Դրանք գյուղացիներ էյլին, գյուղից բաժանված, Պետերբուրգ եկած՝ վորպես զի մի բան վաստակեն ու իրենց գյուղերը դառնան։ Այդ մարդիկ շատ դիմացկուն էյլին,

ու շատ սահմանափակ կարիքներով: Վերոշ ժամանակ աշխատելով ու փող հավաքելով, հնոց վստողը յերեք տեսակ հագուստներ եր գնում, «тройка»-փայլուն կոշիկներ, ալ գույնի շապիկ, գոտի, զարմոն ու ափսեա վերադառնում եր գլուղ: Ազատ ժամերին նրանք խմբով շրջում էին փողոցներում, նվագում էին զարմոնի վրա ուսակա մոտիվներ և երգում: «Յես պիտե՛ր ապրեցի, շատ փող վաստակեցի, աղջիկներին թաշկինակ գնեցի» և այլն: Փականագործները, մեքենավարները կազմում էին բանվորության արոստոկրատիան: Հագուստով ու սովորություններով նրանք շատ քիչ էին տարբերվում գերմանացիներից և ֆիններից: Յեվ գուցե ակամա՝ աշխատում էին նմանվել նրանց: Գրպանի ժամացույցը շոայություն եր համարվում մատչելի չեր բանվորին: Վորպեսզի չուշանան աշխատանքներին, բանվորները գալիս ու խմբվում էին գործարանի գարբասի առաջ գուդոկից դեռ 20-25 րոպե վաղ: Սպասողական զրության մեջ, ամառը նրանք շարվում էին նոտարանների վրա, կամ խմբվում գարբասի առաջ, իսկ ձմեռը հավաքվում էին պահուպան Շեստակովի տնակում: Հին սերնդի ներկայացուցիչների թվում գանվում էին այնպիսիները, վորոնք հիշելով «անցած, — դնացած քնդը որե-

րը», մասամբ ցավում էին, վոր անցել և ճորտական իրավարգը: Պառավ Շեստակովը Նիկոլայեվսկի հին սաղաթների վերջի ներկայացուցիչներից մեկն եր: Նա իր կյանքի մնացորդը անց եր կացնում Մոսկվայի զաստավայի այն կողմը «Չեսմանսկի» անկեղանոցում: Իսկ շոր և հագնելու լինեն, նրանք, այդ 60 տարեկան ծերուկները հենց առաջին անգամից կարելի եր ճանաչել Նիկոլայ I-ի գինվորներին, վորոնք անցել են 25 տարվա ծառայության պարտադիր շրջանը և վորոնց ամբողջ եության մեջ տպավորված էին Նիկոլայ I-ին վերագրված խոսքերը. «տառ հոգու մեռցրու, մեկին սովորեցրու»:

Ամուր, կարուկ, գինվորության բոլոր սարսափները վերապրած, ծերունի Շեշտակովն արհամարհանքով եր վերաբերվում նոր սերնդին ու համոզված եր, վոր կը փոշնչանա: Նա միշտ անցյալի ազդեցության առկ եր, հիշում եր իր արշավներն ու Մեվաստոպոլի պաշտպանութունը: Յերը պետք եր լինում բանվորներին կանչել, վայր ընկած շողեկառքը բարձրացնելու համար, Շեստակովն ինչպես երբեմն գնդի առաջ, գոռում եր շողեկառքի հանդեպ. «գեպի շրջան, գեպի իր տեղը» և այնպես վորոտալից, վոր մենք միշտ ցնցվում էինք:

Նա, զարբին Կուդիմիշը, ատաղձագործ Կու-

պլը, միշտ տքնում եյին ապացուցանելու, վոր ճորտական իրավունքի վերացումից հետո մարդիկ փչացել, անբարոյականացել են, վոր չը կար այլևս «աստծու յերկյուղն ու պատկառանքը դեպի մեծերը»: Հաստ ձեռափայտը գետին դարկելով, Կուգիմիչն իր սպիտակ մորուքով և խիտ, ըստ ռուսական սովորութեան բոլորած և խուզած մագերը տմբամբացնելով գոռում եր երիտասարդների վրա — «Հա, ձեզ պետք է ասխոռատուն տանել ու մի 50 ճիպոտով մի լավ գաղել»:

Իսկ ծերուկ Լատելը, փականագործ Ասսերը, հանդես եր գալի ռուս հետամնացութեան ու կոպտութեան դեմ: Գերմանական կուլտուրայի կողմնակիցը լինելով ու շեշտելով միշտ, վոր երոպացիք բարձր են ռուսներից, նա իր հարգանաց հավաստիքն եր տալիս այնպիսի ռուսներին, վորպեսին եր Կոպլը: Թեև այդ ծերուկի յերկար ու փալասի պես փռված մորուքի մեջ պատահում եյին կերակրի մնացորդներ, դարման, բայց այնուամենայնիվ նա դեռ բավականին ժիր եր ու կենսունակ:

Ուրախալի եր տեսնել, թե ինչպես և կացինը «խաղում» եր նրա ձեռին: Թե ինչպես նա, այդ ռուս ատաղձագործը, մի ուրազով և՛ տուն եր շինում, և՛ սայլ, և՛ տան կարասիք պատրաստում.

մի խոսքով կատարում եր աշխատանքներ վորոնց համար գերմանացուն հարկավոր կը լիներ գործիքների մի ամբողջ ժողովածու: Դիտելով ռուս բանվորի աշխատանքը, նա խստութեամբ ասում եր. «Դուք, ռուսներդ, ընդունակ ժողովուրդ եք, միայն տերտերներն են ձեզ խանգարում»:

Յերիտասարդների շրջանում, աչքի եյին ընկնում մի քանիսը, վորոնք ակամայից ցուցադրում եյին մեր առաջադիմական ինտելիգենցիայի գծերը: Մի անգամ, 1885 թվին, երբ առավոտը պղնձի արհեստանոցում, հնոցն եյին վառում իսկ ծերուկ Սոկոլովը գանգատվում եր կյանքի դառնութեաններից, բանվոր Սեմյոնովը, հառաչելով ասաց հանկարծ. «Մէխ, գոնե հեղափոխութեանը շուտ հասներ»: Յերբ այդ անհասկանալի խոսքերը լսելով ես նայեցի, նկատեցի, թե ինչպես բժիշկ Սոկոլովը գունատվեց, և ինչպես բռնեց Սեմյոնովի ձեռքն ու սարսափած մրմնջում եր. «Գժվել ես, ի՞նչ ե... լո՛ր»...

«Հեղափոխութեանը» բառը, վորը այն ժամանակ ինձ անհասկանալի յեր, շատերին անկատարած հայտնի եր: Այդ այն ժամանակն եր, երբ դեռ չեյին մարել նարոդնիկների ռումբերի պայթյունները: Ես ակամայից մտաբերեցի, վոր նույն

խի հայրս, իր բոլոր ազխությամբ հանդերձ, զխտեր այդ բառը:

1878 թվին, երբ ես Մոսկայի զատառվի պարսպին հենված կանգնած եյի, և ծնողներին հետ զխուժ եյի տաճկաստանից հաղթությամբ վերադարձող Պետերբուրգի գվարդիայի գնդերի հանդիսավոր մուտքը, Մոսկվայի հաղթական կամարներով, հենց այդ ժամին մեզ ազարակից բաժանող սլաքալի յետևում, մի ինչ վոր մարդու կարանավորեցին:

Առաջ եկավ շվեթություն:

Յերբ մենք տուն եյինք վերադառնում հորս ձեռքերը դողողում եյին. նա ինչ վոր բաներ եր ասում ուսանողների, ուսմբերի ու հեղափոխության մասին: Գիշերվա հերթապահությունից վերադառնալով, հայրս բախական հաճախ պատմում եր ուսմբերի պայթյունների մասին, վոր նրա կարծիքով ձգում եյին լիբր անաստվածները՝ ուսանողներն ու նիդիլիտաները:

Իմ հիշողության մեջ կենդանի յե մնացել մարտի մեկը, այն որը, յերբ նարողութից Գրենսեցիու ձեռքով սղանվեց Ադեքսանդր III-ը թագավորը: Ես այն ժամանակ սովորում եյի Պետերբուրգի քաղաքային տարրական դպրոցում: Վարժապետն ընկճված տեսքով, առանց ակներև պատճառի, փակեց ուսումնարանն ու

մեզ տուն ուղարկեց: Փողոցներում վախեցած վոսախկանները հրամայում եյին փակել խանութները, մագաղինները: Արտակարգ արագությամբ բոլորն ել երկյուղալից տեսքով փակում եյին ու թագնվում: Մինչև տուն հասնելս զրեթե ամբողջ քաղաքը մեռել եր:

— Մայրիկ, ինչու մեզ դպրոցից արձակեցին, ինչու եմ փակում բոլոր խանութները:

— Թագավորին սպանել են. — երկյուղալից պատասխանեց մայրս, — ոհ, սղանեցին անկմված նաստվածները, սղանեցին մեր բնայուշկային:

Նզանալը բավական մեղմ եր, փուխը ձյունը հարվում եր, բարձր աղաղակում եյին ճայակներն ու ագռափները: Գարնան շունչն եր բուրում: Այդ որվանից իմ հիշողության մեջ մնացել և մի ապավորություն, մի բան վորը հիշեցնում և դարձան դալը:

Տասնևեց տարեկան պատանի լինելով, ես զեռ այնքան ել լուրջ չեյի, ամենևին չեյի հասկանում, թե ի՞նչ և նշանակում հեղափոխություն բառը: Կյանքը յես ընդունում եյի այնպես, ինչպես վոր նա կար: Ես կարծես թե գնում եյի ջրի հոսանքով, առանց հսկայու, թե ո՞ր կը տանի զետակի սրնթաց հոսանքն իմ խռովալից մակույկը: Ուշադիր լսում եյի, թե ի՞նչ կն խոսում կուղիմիչը, Շեստակովն ու դորրին կուսկովը, բայց

չեյի կարողանում հասկանալ, թե նրանցից վորն է իրավացին: Ինձ շատ հետաքրքրում էր իմ փականագործ—ճախարագործ արհեստը, իմ մեջ հղանում էր աշխատանքի ուրույն բանաստեղծությունը: Ինչ գուրեկան էր լսել գործարանի գուղուը, մուրճերի ծանր հարվածները, յերկաթի դղրդյունը և շարժվող մեքենաների աղմուկը: Ես բավականությամբ սդոցում էյի խարտոցով, հարվածում էյի մուրճով, սրում էյի, և բուրդի բանեցնում: Բայց մեր փոքրիկ արհեստանոցը չէր բավարարում ինձ: Երազում էյի բազմահազար խողովակներով գործարանների մասին, երևակայում էյի գործարանային մեծ քաղաք, ուր փողոցներում մի գործարանը հաջորդում է մյուսին, ուր սև ծուխը ծածկում է յերկինքը:

Վերին աստիճանի անախորժ ու ցավալի էր ու ես չեյի ուզում համաձայնվել Ֆինլանդացիների ու գերմանացիների հետ այն բանում, վոր ուսաները չը գիտեն մեքենաներ շինել, վոր բուրդ մեքենաները շինված են այնտեղ, արտասահմանում: Յեվ ես երազում էյի այն ժամանակի մասին, յերը մենք, ուսաներս ել կը սկսենք շինել նույն, բայց գուցե և ավելի լավ մեքենաներ, քան թե նրանք, վորոնք բերվում էյին ծովի այն ափից: Յեվ ինձ թվում էր, վոր այդ ժամանակը պիտի գար:

ՄԵԾ ԴԱՐԲՆՈՅ ԱՆՑՆԵԼԸ

Արհեստում կատարելագործվելու համար ես անցա Վարշավյան յերկաթուղու գլխավոր արհեստանոցները: Մուսյլ ժամանակներ էյին, «Народная Воля»-ի դիմաց ինքնակալությունը հաղթական էր: Ժողովրդի բարեկամների ձայնը մեռած էր: Տերտերները գլուխ էյին բարձրացրել: Գործադուլի և բանվորական շարժման մասին ես վոչվոքից վոչինչ չեյի լսել: Պրոֆմիություններ չը կային, անհատ բանվորները և նարդոպոլցիներին համակրողները, ընդհանուր հալածանքից խուսափելով, բոլորովին կղզիացան ու առանձնացան: Շարունակ ծանր աշխատանքից ես ավելի բթանում էյի: Վոչինչ չեյի կարդում: Նամանավանդ ոտար բառերով լի լրագրները ինձ համար չինական լեզվից ել անմատչելի էյին:

Սկսեցի նկատել, վոր մոռանում եմ գրելը: Ինձ ծածկել էր կարծես թե, գիշերային խավարը, և ես անցել էյի դեպի այն խոր քունը, վորով քնած էյին բանվորական մասսաները: Ընկեր բառը դեռևս անձնական բույթ էր կրում: Փոխադարձ ոգնության կասսաներ չը կային: Ամեն մի բանվոր իր ճակատագրին հանձնված՝ ընկերական վորևե ոգնության սպասել չէր կա-

բող: Գործարաններում տիրում եր ստրկությունը, և ծաղկում լրտեսությունը: Արժանապատուության գիտակցությունը բանվորական շրջանում շատ բացառիկ հատկություն եր, վարպետն ու նաչաճիկը թագավոր եյին ու աստված:

Սովորաբար նրանք գիտեյին վոչ միայն այն, ինչ վոր կատարվում եր գործարանում, այլ և աշխարհի բաներ վորոնք լինում եյին բանվորներէ ընտանիքներում: Երբ նրանցից մեկն անցնում եր արհեստանոցով, բանվորներն առանց սպասելու նրա բաբկին, իրենք եյին շատ անգամ քծնանքով գլխարկները հանում և ասում. «բարե ձեզ, պարոն վարպետ»: Առանց բացառության բոլոր նաչաճիկները, վարպետներն, ու չինովներկներն անխնա կողոպտում եյին արքունիքն ու կաշառք եյին առնում: Յարական ստրկության այդ անիծված ժառանգությունը վարակեց և բանվորներին: Գործարանից տանում ու գողանում եյին ամեն բան, ինչ վոր կարողանում եյին: Նույնիսկ միմիանցից գործիքներ եյին գողանում: Կյանքի իմաստն եր. — «մի քնիր՝ ախանջդ սուր պահիր»:

Եթե մոռացկոտ ճախարագործից գողանում եյին փորագրելու գործիքը, մի կտոր մետաղ պողպատ մաքրելու համար, վոր սովորաբար ընկած եր սրոցաքարի մոտ, ուր բոլորը հերթ եյին կան-

գնում գործիքներ սրելու համար: Տեսնելով, թե ինչպես են «թոցնում» վարպետի փորագրելու գործիքը, նրանք քրքիշով եյին պատասխանում նրա «ո՛ւր ե փորագրիչս» հարցին: Գողանալ «թոցներ», խաբել, լավ գործ եր համարվում: Շիտակ, ճիշտ մարդուն, վոր սուտ չեր խոսում ու գողություն չեր անում, հիմար ու տարորինակ եյին համարում: Գողության առաջն առնելու համար, կառավարությունը դաժան խուզարկություններ եր կազմակերպել մուտքերի մոտ. բայց այդ ել չեր ոգնում: Բորքերը, ինչպես ասում եր Ոստրովսկին, «դաժան» եյին: Եթե նոր բանվորը հրաժարվում եր «մաղարիչ» տալ, նրանից վրեժ առնելու համար մի կերպ հեռացնում եյին գործարանից, եթե նա նույնիսկ սովամահ լիներ այդ միկնույն եր: Նրա վերաբերմամբ ամեն տեսակ լրբություններ անում եյին որինակ մեքենայի անիվների առանցքում երկաթի կտորներ եյին նետում, մեքենան փչանում եր, ջարդվում, իսկ բանվորին արձակում եյին գործարանից: Չվարձանում եյին նրանով, վոր պոչեր եյին կապում կեղտոտ ցնցոտիներից, մոռացկոտ ու տարված բանվորի փեշերից, և հոհում, ծիծաղում եյին, երբ նա չը նկատելով այդ պոչը, անց ու դարձ եր անում արհեստանոցում: Երբեմն այդ պոչը հրդեհում եյին: Երբ վախեցած բան-

վորը, ձեռքերն այրելով, պոկում եր այրվող կտորները, արհեստանոցում բռնկում եր ընդհանուր ծիծաղ:

Վորչափ և ծանր եր իմ կյանքը, բայց շոգեկառքերի վերանորոգության արհեստանոցում, այնքան ել անտանելի չեր: Մթնոլորդի իսկական դառնությունը ճախարագործ հետադարձումն եր, ուր ինձ վիճակվեց աշխատավարձի բոլոր քաղցրությունը:

Քանի զեռ ես մնում եյի շոգեկառքի ընթացիկ բեմոնտի փոքր արհեստանոցում, ուր գտնվում եր միայն մի խառատի, ես մի կերպ ճախարագործ արհեստը սովորեցի, աշխատում եյի որով, ծերուկ մոնտյոր, գերմանացի Յանիկեյի անմիջական իշխանության տակ, ես չգիտեի, թե ի՞նչ ե «Кузъкикамать» (մորը հայհոյելու ռուսական մի հին ձև ե) խոսքը, վորը ինձ բացատրեցին հին բանվորները: Իմ արհեստը յես շատ եյի սիրում երազում եյի ռուս մեքենագործության զարգացման մասին: Իմ առաջ ծավալվում եր մեծ քաղաքում ապրելու հեռանկարը, ուր գործարանների հազարավոր խուկովակները ծուխ շնչում և սթենցնում իրենց չորս կողմն ույերկինքը:

Գերմանացի Յանիկեն, վոր իր հայրենիքում սափրիչ եր, Ռուսաստան գալով, ծանոթացավ

շոգեկառքի կադմակերպության հետ: Նա սովորեց շոգեկառքը դամկրատներով (գործիք, վորով ծանրություններ են բարձրացնում) բարձրացնելը, շոգեկառքն անիվներով իջեցնելը ու այդ շոգեկառքի մասերի ուղղելը: Բայց և այնպես, վոչ մի գործիք բանեցնելու շնորք չունենալով՝ վորը պետք ե գիտենա դարբինը կամ մոնտյորը՝ վոչ մի հասկացողություն չունենալով՝ ճախարակային գործում, նա կառավարում եր ամբողջ արհեստանոցը: Գերմանացու սովորության համաձայն, ամեն մի կես ժամից հետո մի փոքրիկ բաժակ ռուսական ողի խմելով, երեկոյան դեմ հարբում, կարմրում եր, ճալնդեղի նման. հազիվ եր վոտի վրա կանգնում: Սովորաբար նա բավականանում եր նրանով, վոր երբեմն գոռում եր. — «Գործի անցիր, Սաշկա, շուտ, շոգեկառքը սպասում ե»:

Բայց կյանքի մասին ունեցած եմ բոլոր հասկացողությունները տակն ու վրայեղան, երբ ճախարակային մեծ արհեստանում հանդիպեցի աշխատավարձի վորակային սխտեմին (сдельная плата): Վերջինս, ինչպես հայտնի ե, կապիտալիստի համար շատ ձեռնտույե: Բանվորների վրա լրատությունը մինիմումին հասցնելով, նա հոսնում ե աշխատավարձի վերջական պակսեցման: Այն երկրներում, ուր բուրժուազիան սե-

փականացնում ե փոշ միայն աշխատանքի հա-
վելյալ արժեքը, այլ և «աշխատում ե», նրա
զգուշ իջեցման համար, այսպիսի դեպքեր կա-
րող ե առաջ բերել տեխնիկայի բարձրումը:
Այդ պայմաններում բանվորի դրուժյունը հա-
մեմատաբար, բայց փոշ բացարձակ կերպով,
վատթարանում ե:

Ռուսաստանի բուրժուազիան տեխնիկայի
պատրաստ ուղինալները վերցնում եր արևմտյան
Յեվրոպայից, նա չեւ աշխատում, և արտադրու-
թյան բարելավման մասին ել քիչ եր հոգում:
Գնահատումների իջեցումը մեզ մոտ կատար-
վում եր անգաղար, փորն ուղղակի վատթարաց-
նում եր բանվորների դրուժյունը: Բայց վորչափ
և ծանր ե լինում մարդու դրուժյունը, և ինչ
ստորացուցիչ պայմանների մեջ ել նա չի ապ-
րում, այնուամենայնիվ, մեծ մասամբ նա հար-
մարվում ե այդ պայմաններին: Բանվորների մեջ
միշտ կան ընդունալներ, փորոնք կարողանում
են բոլոր գնահատումներում մշակել այն նորման,
վորը վորոշված ե, և վորի յետևից գնում ե ամ-
բողջ մասսան: Բայց բանվորական շրջանում միշտ
կա և փոքրամասնություն, փորը, վորչափ ել լա-
րի իր ույժերը, այնուամենայնիվ միշտ ետ ե
մնում ու նրանց համար են կարծես բոլոր ան-
բախտություններն ու վարպետների պատիժները:

Անցնելով աշխատավարձի գնահատմանը բա-
յինը (Сделная плата), ես ավելի քիչ եյի
հարմարվում քան ուրիշները, և ինձ դասեցին
միջալնների, բայց դուցե և վատ բանվորների
շարքը: Կամաց-կամաց բոլոր երազներս ցնդե-
ցին: Ճախարագործ մեծ արհեստանոցի յերկինքն
ինձ շատ փոք եր թվում, բայց և այնպես այդ
արհեստանոց ստիպում եր ինձ մտածել կյանքի
խմաստի մասին:

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱՊՐՈՒՄՆԵՐ

Եկավ 1887 թվի դարունը: Յեւ 16 տա-
րեկան եյի: Չատկական շաբաթը նոր եր անցել:
Ես հիվանդ եյի: Մեծ պատի յոթը շաբաթվա
դաժան դիետից հանկարծակի անցնելով զատկին—
թաթխման և ուտիքի կերակուրները, առաջա-
ցրին ստամոքսի սաստիկ խանգարում: Չատկի
գիշերվա բանաստեղծական տրամադրությու-
նը, նրա խավարի մեջ շողողացող կրակը,
զանգերի անուշ զոզանջները, և միամիտ հավա-
տս դեպի հարություն առած աստվածը, փշացրեց
կաթսանների մոտ աշխատող բանվոր Անտոնը:
Նա շարել եր դրսում իր զատկական թխված-
քները, և խոսվեցնում եր ինձ իր պատմություն-
ներով:

յեկա, պառկած էյի հատակի վրա, ջախջախ-
ված և արյունաթաթախ: Անտոնի մայրը լուռ
սարտասվում էր: Անտոնը ինքը, հրացանի փողը
թափահարելով, պաշտպանվում էր ամբոխից, վոր
գոռում էր ու դեպի պատուհան խուժում: Նա
գոռում էր:

— Հեռացիր, թե չե—կը ջարդեմ:

— Այստեղ բեր այդ լրբին. — լսվում էր լուռա-
մուտից. — նա մեր մաքուր ջրի ամանն ապակա-
նեց: Այդ ամանը հիմա պետք է որհնել... Դեհ,
Աաշկա, առաց Անտոնը, տեսնելով, վոր ուշքի յեմ
եկել, պետք է փախչել, գործը վատ ընթացք է
ստանում: Ես հազիվ կարողացա քեզ նրանց
ձեռքերից ազատել, վրաներից բռնելով ու քա-
շելով... Թե չե նրանք քեզ կըսպանեյին: Թեև
ամբողջ մարմինս ցավում էր ու մորմորվում,
բայց հարբածությունն անցել էր: Անտոնի ողնու-
թյամբ, վոր պաշտպանվում էր հրացանի փողով
մենք ազատվեցինք կոշակալարներից: Տուն գալով
ես անկողին մտա և հիվանդ պառկած էյի մոտ
երկու ամիս: Դաժան ծեծից հետո, ես մահ-
վան դուռն հասա: Գիտակցությունս արդեն թու-
լանում էր, խոսել չէյի կարողանում և, վորպես
երազ, լսում էյի, թե ինչպես հայրս, հիվանդա-
նոցից վերադառնալով, ասում էր մորս:

— Սաշկան մեռնում է, վրաներն արդեն սա-

ռել են ու հենց վոր սրտին հասնի, անմիջապես
կը մեռնի:

Յես լսեցի, ինչպես նա հեկեկաց, մարդ
ուղարկեց տերտերի յետևից, իսկ մայրս
մտածեց ինձ քաղցր, տաք թեյ խմեցնել: Յես
անտարբեր էյի դեպի այն բոլորը, ինչ վոր
կատարվում էր իմ շուրջը: Ինձ հետաքրքրում
էր միայն այն հարցը, թե ինչպես ես պետք է
այն աշխարհն անցնեյի: Մի քանի կում թեյը,
վոր մայրս, գզալի միջոցով բանալով ուժգին
սեղմված առամներս, ածեց բերանս, հրաշալի
նեղգործություն ունեցավ: Քաշված ձեռքերս
ու վրաներս ուղղվեցին, առամներս բացվեցին,
ես խոսելու ընդունակություն ստացա: Բայց
վորովհետև այդ ժամանակ եկավ տերտերը և հա-
ղորդեց ինձ, ես, ինչպես և ինձ բոլոր շրջապա-
տողները, վերագրեցին այդ հրաշագործ լավա-
ցումը հաղորդության ույժին: Յես մահվան շեմ-
քումն էյի և եթե կենդանի մնացի, վերածնվե-
ցի այլ կյանքի համար: Այդ որվանից սկսեցի
հետաքրքրվել կրոնական խնդիրներով: Շրջա-
պատի կյանքն ավելի ու ավելի թվում էր
ինձ անգույն հետաքրքրությունից զուրկ ու միա-
տեսակ: Յես սկսեցի պատկերացնել մի այլ,
մշտնջանալոր կյանք, երկնքում, գրախտի այ-
գիներում, սրբերի ու նահատակների շրջանում:

Այդ ժամանակ, 1888 թվի աշնանը, վախճանվեց հայրս: Մեռնելիս, ցույց տալով սուրբ պառկերը, նա երգվեցնում էր ինձ հնազանդ լինել իշխանությանը:

Ես կես գնով ծախեցի մեր կովերը, նրանք ծանրություն էյին ինձ համար, և բանվորական տնակից փոխադրվեցի քաղաք, Ուրդնայա ջրանցքի ափերը: Դարբին Կուսկովը, Նգոր Յակովկը (Կուսկին), կաթսաների մոտ աշխատող Սեմյոնովը և Անտոնն ու Նիկոլա Բոգդանովը, ինչպես ես հիմա գգում եմ, 1886—1887 թվականներում կապ ունեյին մի ինչ վոր հեղափոխական կազմակերպության հետ: Կուսովը, ըստերեվոյթին, այդ շրջանի գլուխն էր: Նա աչքի էր ընկնում իր բարեկիրթ սովորություններով, իր հպարտալից վերաբերմունքով, և անսովոր այն ժամանակվա համար մարդու արժանապատվության գիտակցությամբ, վոր նմանեցնում էր նրան Փարիզի բանվորին: Հետաքրքիր ու խելոք լինելով, նա սիրում էր գրքեր կարդալ: Անկախ էր իր գատողություններում, իսկ տերտերներին ու կրոնին վերաբերվում էր բացարձակ արհամարհանքով: Միևնույն ժամանակ նա սիրում էր խմել ու հրապուրվում էր կանանցով: Ես, ակներև, դուր էյի գալիս նրան: Ինձ մոտ նա երբեմն երգում էր,

Վո՛հ, իմ վիշտը, վո՛հ իմ վիշտը,
Պրիստավի ընթրիքին մի ամբողջ դուխան ե
պետք:

Պրիստավը գալիս է, ժողովուրդը դիմավորում
և նրան:

Պրիստավի համար, գյուղացի, գիշերը աղջիկդ
պատրաստիր...

Վո՛հ, իմ վիշտը, վո՛հ իմ վիշտը...

Նա ինձ տուն հրավիրեց, ուր և ծանոթացրեց իր քրոջ, կուլսիստկայի հետ: Այնուհետև ես մտաբերում եմ բանվորական երեկույթի անվան տակ ժողով գումարելու փորձը: Նգոր Յակովկին ինչի մոտ հրավիրվածներին թվումն էյի և ես: Երբ եկավ ակնոցավոր բարձրահասակ երիտասարդը, Կուսկովը, Յակովկը, Բոգդանովը, Սեմյոնովը և Անտոնը գնացին մյուս սենյակը: Ինձ առաջին սենյակում թողեցին որիորդի մորը զբաղեցնելու համար: Խզգու՜մ էր ջուր թակը և որիորդները պարում էյին: Ինչո՞ւ համար էր կայանում ժողովը չգիտելի:

Բարձրահասակ երիտասարդը նույն խորհուրդավորությամբ գնաց, ինչպես վոր եկել էր: Ես նրան ել երբեք չհանդիպեցի: Կուսովը խնդրեց վոչինչ չխոսել վո՛չ կուլսիստկայի, վոչ ինտելիգենտի մասին:

Վորովհետև ես այն ժամանակ դեռ բոլորովին պատրաստ չէյի հեղափոխական գործունեության համար, այդ պատճառով վորոշված էր,

երևի, վոր ինձ համար վաղաժամ ե ժողովներին մասնակցելը: Ինձ թվում ե, վոր այդ մի փորձ եր բանվորների հետ կապ ստեղծելու, վոր զրահան հետևանքներ չտվեց: Սեմյոնով գնաց Վիտեբսկի նահանգը, Բոգդանովը վախճանվեց, Յակովևը միանգամայն արբեցողության ավեց իրեն, ընկավ Վլադեմսկի վանքը. միայն Կուսովը մյուսներէից ավելի դիմադրեց տիրող հոսանքին: Նա ինձ մի պատմվածք տվեց կարդալու (հեղինակի ազգանունը մտաբեր ել չեմ կարողանում): Այնտեղ նկարագրված ե ուսանող երիտասարդութունը, վորը հանդես եր գալիս վորպես բարեմիտ ե հեղափոխական: Հեղինակը գովում ե առաջին գիծը ե աշխատում ե պախարակել երկրորդը: Չնայելով հեղինակի բոլոր ջանքերին, իմ համակրությունը հեղափոխականության կողմն եր: Առանձնակի ուժգին տպավորություն թողեց վրաս Վոլգայի ափերում մի տեսիլ, ուր արտասանվում եր Նեկրասովի «Выд на Волгу» բանաստեղծությունը:

Այդ բանաստեղծությունը տպավորվեց իմ հոգում. նա ինձ հարազատ ու մտերիմ եր թվում: Բայց հանկարծակի արթնացած միաբն անդոր եր ցրելու կրոնական հաշիշը այդ արբեցումի տակն ելի ամբողջովին: Կուսովը, անշուշտ, նկատեց

այդ: Նա բացասորեն թափահարեց իմ ձեռքը ու բավականացավ միայն նրանով, վոր ասաց.

— Իսկ այդ մարդիկ, Սաշկա, փորոնք ուղում են ազատել ժողովուրդը կալվածատերերից — իրավացի են:

Կրակոտ Կուսկովի կոչը — ապստամբվել մեզ շրջապատող անարդարության դեմ, արձագանդ չգտավ այն ժամանակ իմ հոգում, նրա հրդեհող պերճախոսությունը, զայրույթով չվառեց իմ հոգին: Նա մի հսկա կաղնի եր, վորին չեյին կարող տալալել վոչ փոթորիկը ե վոչ ել մրբիկը: Իսկ ես, վորպես մի թույլ եղեգն, թեքվել ելի այն ժամանակ մինչև գետին ու անձնատուր ելի եղել այն թունոտ շնչին, վորով կրոնը թունավորում եր ամբոխը: Այեքսանդր ԼԷ-ի որով, երբ հեղափոխականների ձայնը խեղդված եր՝ «քարե պարկերում», Սիրբիլի ամայի տարածության մեջ ու կախաղանների վրա, տերաբները, եպիսկոպոսները, կուսակրոնները ե ուղղափառ — բյուզանդ ամբողջ եկեղեցին, վորի թև ու թիկունքն եր Սինդոլի որբ-պրոկուրոր Պորեզանոսցեր եռանդուն գործում եր: Տերաբները քարոզում ելին: Կատարվեց Սարովի Սերաֆիմի նշխարհների բացումը. (այժմ միայն իմացվեց, վոր այդ «նշխարհները» հասարակ բամբակի ու կարդոնի կտորներ են): Հայտնվում ելին հրաշա-

գործ սուրբերի պատկերներ ու պատրաստվում էյին հրաշքներ: Կար և մի սուրբ տերտեր—Հովհաննես Կրօնշգատսկի անունով:

Նշխարհների, սուրբ պատկերների առաջ և Հովհաննես Կրօնշգատսկու մոտ կատարվող հրաշքների մասին բանվորների շրջանում զանազան լուրեր էյին պատվում: Դավանափոխ հրեա, տերտեր Սլյապինը, (կարծեմ Անգլիա հպատակ) ուղղափառություն ունդունած հոգևոր ճեմարանի ուսանող ուղղափառ միսիոներ դարձած՝ կադմակերպել եր «Նոր թուղթ պատրաստող» գործարանին կից «Ժուժկալ ընկերություն»: Այստեղ բանվորների փողով հիմք դրվեց ու կառուցվեց եկեղեցի:

Մի այլ տերտեր, Գրիգորիյ Պետրով, ավելի ուշ, քաղաքային սպանդանոցին կից բանվորների շրջանում հիմնեց ժուժկալների ընկերություն: Այդ այն ժամանակ եր, յերբ Պրեզիդենտսկը խրատացնում եր եկեղեցական—ծխական ուսումնարանների ցանցը և ուղում եր հարություն տալ նեխվող ու քայքայվող ուղղափառ եկեղեցուն: Պետրով քահանան ավելի հեռուն եր գնամ, նա փորձեց ուղղափառության այդ մեռած հիմունքը հասեմել Լ. Տոլստոյի վարդապետության բացատրություններով: Ստեմյաննի փողոցում նույն-

պես հիմնեցին «Ուղղափառ եկեղեցու փողով քրիստոնեություն տարածելու ընկերություն»:

Պրեզիդենտսկն իրրե ցարիզմի հավատարիմ զամբո զգում և հասկանում եր, վոր ինքնակալությանը վտանգ ե սպառնում, և նա մոբեքիլացիայի յենթարկեց ամբողջ սե բանակը, ներանց, վորոնց ոռւս ժողովուրդը ճիշտ վոր երկարականջ քուռակի ջինս եր անվանում: Այդ երկարականջ տերտերները, սկսեցին հոգիներ վորսալ, քարոզում էյին համբերություն, ժուժկալություն, հնազանդություն, և պատմում, էյին այն պարգևների մասին, վոր բոլոր հավատացյալներին սպասվում ե դրախտում: Ես տարված էյի այդ պղտոր, կեղտոտ հոսանքով:

Փարիզում, փայլուն ու լուսավորված բուլվարներում, ուր ամբողջ աշխարհի բուրժուազիան վատնում ե հավելյալ արժեքը զգում ե, վոր այստեղ մարդն ավելի ինքնագոհ ե:

Սակայն այդ լիություն ասվածը մեղանում չեր կարող լինել: Փրանսիացի ու Բելգիացի բանվորները, վորոնք պատահամբ գալիս էյին ոռւս քաղաքական եմիգրանտների յերեկոյթներին, ոռւս ժողովրդական երգերի թախժալից եղանակներով ապշած՝ ասում էյին— «Այդպիսի յեղանակները մեզանում մենք լսում ենք միայն եկեղեցիներում»: Դեռ ավելին

նկատելի էր, վոր փարիզի բուլվարներն ինքնագորհ և կուշտ բուրժուաներն իրենց հոգեբանությամբ նման են վայրենի մարդակերներին, վորոնք ցիլինդր են դնում գլխներին ու ոսլայած շապիկներ հագնում: Սալտիկով — Շչեդրին ասում է, վոր կուշտ և հղիացած մարդը նմանվում խոզի, միայն անհուն տրամությունը մարդուն դարձնում է ավելի մարդկային, ավելի է կարեկից դեպի պի ուրիշի վիշտն ու տանջանքը:

Փարիզի բուլվարներն ուրախ, անհոգ երգերը քնեցնում են մարդուն: Նեկրասովի, և ուրա ժողովրդական երգերի տխուր, թախծալից մեղեդին տխուր տրամադրություն են առաջ բերում: Նրանք գերում են սիրտն ու սթափեցնում քնած միտքը: — «Մանկության վոսկի որերում, բոլոր կենդանիները բախտավոր են ապրում: Առանց աշխատելու, հրճվող մանկությունից զվարճության և ուրախության տուրքն են առնում», ասում է Նեկրասովը: Այդ բախտավոր մանկությունն ինձ չը վիճակվեց տեսնելու: Ամեն որ ֆիզիքական աշխատանքներ եյի կատարում բթանալու չափ:

Ընկնելով ճախարագործ մեծ արհեստանոցը, երես առ երես հանդիպելով ամենաանամսթ, անխնա շահագործման, գնահատումների մշտական պակասեցման, վոչ մի համակրություն չը

տեսնելով այսպես կոչված լավ բանվորների կողմից, վորոնց համար նշանակութուն չունեի գնահատման պակասացումը, ես ինձ դժբախտ եյի զգում: Այն կյանքը, վոր յես վարում եյի, սկսեց թվալ ինձ միատեսակ, նույնիսկ ձանձրալի: Որերը միանման եյին՝ կյանքն այլևս բավարարություն չեի տալիս: Ես ինձ զգում եյի վանդակի մեջ փակված թռչունի նման: Կյանքը բանտ եր թվում: Հոգուս մեջ առաջ եկան անորոշ ցանկություններ — ազատության, ազատողի պահանջ:

Ահա այդ ժամանակ ես մի ձայն լսեցի, վորը ազատություն ու փրկություն եր խոստանում: Այդ բարեկամի, ընկերոջ ձայնը չեի, վոր կարող եր ոգնել ճնշված բանվորին — դուրս բերել կասկածների ցանցից դեպի լայն ուղին: Դա ոձի ձայնն եր, վորը նախ քան լափելը կախարդում եր իր զոհին, այդ Հուդայի — տերտերի ձայն եր. «Յեկեք մոտս, ամենքդ աշխատավորներ ու կալիքավորներ, և ես կը սփռվեմ ձեզ»։ Լսեցի յես ու գնացի: Ինձ շոյում եր ժուժկալ ընկերության դադափարը, վոր արծարծում եյին Սլյապին և Պետրով տերտերները: Անմիաբանությունը բանվորների շրջանում այնչափ մեծ եր, դիշերն այնպես խավար, վոր տերտերների հասարակությունն ել այդ խավար գիշերին թվում

եր մի լույսի ճառագայթ: Միայն ազիտացիայի ու պրոպագանդայի կատրյալ բացակայութեամբ գործարաններում, երբ չըկային վոչ կուսակցութեաններ, վոչ միութեաններ, վոչ կոոպերատիվ, փոխողնութեան կասսաներ, ես կարող եմ բացատրել ինձ այն հրապույրը, վոր տերտերները թաղավորի, կալվածատիրոջ ու կապիտալիստի, հաճույքի համար պատրաստում էին բանվորների համար: Պրոլետարական բնագոյր բանվորներին զեպի անշատումը չեր տանում, այլ մերձեցումն եր պահանջում:

Հասարակութեան անդամ դառնալով, ես բանվորների շրջանում սկսեցի անդամներ ժողովել: Հրապուրվելով այդ գաղափարով, ես երեւակայում էի ինձ, վոր հնարավոր ե հարուստների ու աղքատների, հին, քրիստոնեական իդյալների իրագործումը: Բանվորների հին սերունդը բավական անտարբեր վերաբերվեց ժուժկալ ընկերութեան նոր գաղափարին, բայց երիտասարդ բանվորութեան շարքերում ես շատ շուտ կողմնակիցներ գտա:

Կոստյուբով, Կուպցով, Դրուժկին, Սնդրեյե և եկտորիմ խմբակցութեան կազմեցին ու անդամագրվեցին այդ ընկերութեանը: Ի նկատի ունենալով, վոր ժուժկալ ընկերութեանը Սլյապին տերտերը հիմնել եր Բորովայա փողոցում, նոր

թուղթ պատրաստող գործարանի մոտ, բանվորների հին սերունդն ինձ ծաղրելով կանչում եր «Բորովոյ»: Բայց գործի ետեւում ես և իմ ընկերները յենթարկվել էինք ուղղափառ եկեղեցու ապականիչ ազդեցութեանը, վոր քարոզում եր անմիտ հնազանդութեան իշխանութեանը, և հին, բյուզանդիկ հրաժարումն աշխարհական վայելքներից:

Գայթագոված տերտերներից, ես և իմ ընկերներն ամբողջ ազատ ժամանակը գործադրում էինք ժամասացութեան, սուրբ գիրքը ու սրբերի կյանքը կարդալու համար:

Մենք խստորեն պահում էինք պատերը, իսկ մեր բոլոր փողերը—կոպեկները, վոր կարող էինք խնայել, տալիս էինք եկեղեցիներին ու սուրբերի պատկերներին: Շաբաթ ուր մենք գնում էինք «Նովո-Աֆանասեական» յեկեղեցին. ուր երեկոյան ժամերգութեանը ժամը վեցից տեում եր մինչև կես գիշեր: Կիրակի, ժամի չորսից մենք վեր էինք կենում, առավոտվա ժամասութեանը լսելու համար:

Մութն եր: Փայլում էին աստղերը: Սառած ձյունը ճռճում եր մեր վոտների տակ: Սառած ոգում մարում էին զանգի դողանջները:

Սովերների, նման սահում էին փոքրաթիվ աստվածապաշտները, վորոնք չքավոր դա-

սակարգիցն եյին: Առավոտովա ժամասացությունը վերջանալուց հետո, առավոտյան ժամը վեցին, զնում եյինք վաղ պատարագը լսելու, իսկ առավոտովա ժամի տասին անցնում եյինք ուշ պատարագին: Ժամի չորսին, կես որից հետո մենք զնում եյինք երեկոյեան ժամերգությանը, իսկ այնուհետև տերտերները սկսում եյին իրենց զրույցը: Բացի այդ, ժուժկալ ընկերության անդամների հետ մենք վոտով 20—30 վերստ ուխտագնացություն եյինք կատարում գետի Կուլպինո և Սերգեևկի վանքերը:

Մեր արհեստանոցում ամենալավ բանվորներ համարվում եյին մեքենավար Նիկոլայը ու ու ճախարագործ Սիգորոսկինը: Նրանց երկուսին ել բանվորները անվանում եյին «կուլ տվողներ» վորովհետև անչափ սիրում եյին, երբ իրենց հրավիրում եյին կոնծելու: Այնպիսի հասարակ բան, վորպիսին և տտամնավոր անիվների հաշվը պտուտակներ պատրաստելու համար, բոլորին հայտնի չեր: Նրիտասարդ ճախարագործները դժվարանում եյին այդ հաշվում, և զիմում եյին Նիկոլային ու Սիգորոսկինին: Բայց այդ ծառայության համար պետք եր դարեջրատուն հրավիրել ու հյուրասիրել: Այդ հաշվի արագ լուծելու արվեստը նրանք խանդոտի նման թագուն եյին պահում և ուրիշներին չեյին հաղորդում: Նրանք

երկուս ել հետաքրքրվեցին իմ ազիտացիայով, եկան իմ մեքենայի մոտ ու ծանոթանալով իմ ասածներին խորհուրդ տվեցին.— Թող «Բորովոյ» մի քարոզիր, հիմարություններ դուրս մի տա: Կյանքից սկսեցիր, բայց կարող ես մահվանից վերջացնել: Այժմ խոսում ես ասածո մասին, իսկ հետո, տես, սոցիալիստ կըդառնաս»:

— Ի՞նչպես թե սոցիալիստ, հարցրի յես:

— Շատ հասկանալի կերպով, շարունակեց Նիկոլայը, հավասարակշռված, հանգիստ տոնով, այ, դու սկսեցիր զրքեր կարդալ և հիմա հրապուրվում ես ընթերցանությամբ... Ավելի լավ ե թող, եթե վոչ կը բանտարկեն ու կախաղան կը բարձրացնեն...

Ես իսկապես, սկսեցի կարդալ սուրբ գրքերը—առավածաշունչը, սրբերի կյանքը, Եփրեմի, Սիրենի, Հովհան-Բողասլավի գործերը: Նրանց հետ ծանոթանալն ինձ պետք եր, վոր կարողանայի պատասխանել այն խարդախ հարցերին, վոր ինձ տալիս եյին անհավատ աղանդավորները ու շտունդրիստները: Եկեղեցական գրվածքները հետ ծանոթությունս ինձ կատարյալ տիրացու եր դարձրել: Ես անգիր գիտեյի բնագրերը: Աղանդավորները չեյին կարողանում ինձ պատասխանել ու հեռանում եյին: Իմ մեքենայի շուրջը խմբվող ունկնդիրների թիվն ավելանում

եր: Ժուժկալ ընկերության անդամագրվել ցանկացողների թիվը շարունակ աճում եր: Բայց ես ինքս վերածնվում եյի, բանվորներից մի քանիսը սկսեցին ինձ հարցեր տալ. — Գնդաձև ե աշխարհը, թե տափակ, կանգնած ե նա միշտ մի տեղում, թե՞ շարժվում ե արեգակի շուրջը: Ի՞նչու չե կաթոլիկ եկեղեցին արգելել հասարակ մահկանացիներին սուրբ գիրք կարդալը: Աստվածաշնչի պատմությունները, և այսպես կոչված սրբերի կյանքն առհասարակ լի յեն այնպիսի հակասություններով, վոր քիչ թե շատ ուշադիր ընթերցողը տեսնում ե, վոր այդ պատմվածքներում թագնված ե անագին, սարսափելի խաբեբայություն: Ամեն անգամ, երբ կարդում եյի սուրբ գիրքը, յես մտաբերում եյի հորս խոսքը, վոր անմիտ ուսանողները, նիգիլիստները, կամ սոցիալիստները չեն հավատում աստծուն: Բայց վորչափ վոր շատ եյի կարդում սուրբ գիրքը, աստրծու գոյության կասկածն ավելի եր զարթնում իմ հոգում: Ինձ թվում եր, վոր ինձ փորձում ե սատանան, ինչպես մենակյացին Նեղոսի ափերում: Յես աշխատում եյի առանձնանալ, հեռանալ ամբոխից: Առաջին առանձնակի ուժգին կասկածները աստրծու գոյության խնդրում ես զգացի այն տոնի ուր, վոր կատարում եր Աղեքսանդր II-ը ֆրանսիացի նավա-

տինների գալու առիթով ռուս-ֆրանսիական դաշնակցության տարեգարձին: Ժողովրդի զարգացած խմբերը գնում եյին Պետերգոֆ: Գուցե այդ շտապող ամբոխի տեսքը, և մարսելյովի սթափեցնող ու կոչող հնչյունները, վորի նվագումը թույլատրված եր, և վորը յես առաջին անգամ եյի լսում, հրամայելից հարցնում եյին ինձ. — «արդյոք, կա աստված»: Այդ մտքերով տարված, ես հեռացա ամբոխից դեպի Նեա գետը, դեպի ծովափ և դիտելով ջրի անեղր տարածությունը, ախանջ գնելով, թե ինչպես են փոթորկում ալիքները, ես հարց եյի տալիս ինձ. — «արդյոք, իսկապես, ես աստված»: Յեվ զարհուրելի միտքը, վոր աստված չըկա, վոր մենք, աղքատ բանվորներս տերտերների քարոզների պատճառով զոհ ենք դառնում մի այդպիսի մեծ և հանգուգն խաբեբայության, ավելի ու ավելի տիրում եյին ինձ:

Վաղ առավոտվանից մինչև ժամի 7 Պետերբուրգի ծայրամասերում բարձր հնչում եյին գործարանների աշխատանքի կանչող դուդուկները: Բոլորից բարձր ու լսելի եր Պուտիլովսկի գործարանի համբարուն (сирена): Սուրոցների համաձայն, յես, վորպես լարված մեքենա, գնում եյի աշխատանքի: Ես հիվանդ եյի, հոգնած, ջղերս լարված եյին: Արհեստանոցին

մտտենալիս, — ուր մեքենաները շառաչում էյին, —
ես արդեն հոգածություն եյի պոում, ծանր աշ-
խատանքը, ժամասացություններին երկար կանդ-
նելը, պատը — այդ բոլորը հոգնեցնում էյին ինձ։
Հակառակ իմ կամքի, ես սկսում էյի ասել և՛
գործարանը, և՛ արհեստանոցը, և վարպետ Նե-
բելին։ Ազիտացիայով զբաղված, ես քիչ էյի
հետաքրքրվում այն աշխատանքներով, վորոնք նա
տալիս եր ինձ կատարելու համար։ Այդ Նեբելը
Շվեյցարացի եր, վորպես շվեյցարական բանվոր,
նա Ռուսաստան եր եկել բախտ վորոնելու։
Ռուս վարպետներից նա տարբերվում եր նրա-
նով, վոր կաշառք չեր վերցնում։ Բայց կապի-
տալի յենթասպայի արհեստը, վոր պարփակում
ե իր մեջ և՛ կազմակերպչական, և՛ վոստիկանի
պարտավորությունները, հրամայական ստիպում
եր հենց իրեն, բացիրոնուն, շարունակ իջեցնել
գնահատումները։

Ինձ երևի, նա կամ տարորինակ, կամ հիմար
եր համարում: Նա առաջարկում եր ինձ լավ
վաւտակ, այն պայմանով, վոր ես զեկուցում
տայի նրան արհեստանոցում կատարվող զեպքե-
րի մասին: Մի ինչ վոր զաղտնի ձայն ետ եր
կանգնեցնում ինձ այդ ստոր զերից, չնայած վոր,
այդ գործը ձեռք ձգելու շատ ցանկացողներ կա-
յին: Այդ պատճառով, երևի նա վրեժ եր առ-

նում, և շատ անգամ իջեցնում եր մեր աշխատա-
վարձը, վորովհետև ես, ինչպես ասում եյին բան-
վորները, քարոզում եյի ու շատ անգամ բաժարա-
բուծյամբ չեյի կատարում ինձ հանձնված աշխա-
տանքը:

Բոլոր հետևանքն այն եղավ, վոր յես ատեցի
Թե այդ վարպետին, և Թե գործարանը, մի ինչ վոր
գաղտնի, բերա հրքով, վոր վոչ չափ ուներ, վոչ՝

սահման: Ինձ առավելապես տանջում էր զնահատումներին մշտական պակասեցումը: Վորպես քրիստոսի վարդապետության կողմնակից չարիքին չպետք է հակառակելի, յես պետք է հոժարակամ ենթարկվելի նրան:

Բայց զիտակեցելով, վոր բողոքի բացակայությունը, առաջ է բերում այն, վոր այդ պատճառով վատթարանում է հարյուրավոր ու հազարավոր բանվորների դրությունը, ստիպվեցի հանգել այն սարսափելի մտքին, վոր վոչ թե Քրիստոսի ու Տոյստոյի քարոզած չարիքին չը դիմադրելը, այլ միայն չարիքի դեմ կռվելը կարող է բարվոքել բանվորի դրությունը: Յեւ ես շատ վատ եմ անում, վոր խոնարհվում եմ վարպետի քմահաճույքների առաջ, ինչպես եղեգը՝ քամու առաջ: Յես պետք է բարձրացնեմ գլուխս, ուղղեմ կռացած մեջքս, պետք է ամուր ու հաստատ լինեմ,—մտածում էյի յես,—ինչպես վոր կադնին չի թեքվում քամու առաջ:

Քրիստոսի ամբողջ վարպետությունը, և ամեն մի կրոն ուղղափառ, կաթողիկե, թե հրեյական, վորոնք հնազանդություն և չարիքին չը դիմադրել են քարոզում, բանվոր դասակարգի համար պատրաստված մի մեծ խաբեբայություն են և ուրիշ վոչինչ:

Բայց ես մեքենայաբար դեռես շարունա-

կում էյի շրջել եկեղեցիները, ժողովել ամբողջ ու «քարոզել»: Յես զուհատվում ու նիհարանում եի: Տեսնելով, վոր ես ուշադիր չեմ դեպի իմ աշխատանքը, և ազիտացիա եմ մղում, վարպետ ներեւն ավելի հաճախ եր շարժում իր գլուխը... Տարեց տարի իմ անցադրերը ստանում եի վոստիկանության միջոցով: Հորս ազգանունը Շեպովալով եր: Ուկրայինայի զրադիքը սկսեց ինձ Շապովալով, կամ Շապովալով գրել: Ազգանվան թյուրիմացության պատճառով, կամ գուցե այն պատճառով, վոր իմ ազիտացյան սկսում եր կասկածներ հարուցանել վոստիկանության առաջ, ինձ ամեն տարի, իսկ երբեմն տարին մի յերկու անգամ, պրիստովի գրասենյակն էյին կանչում: Մի որ ինձ կանչեցին երկաթուղու ժանդարմների բոտմիստրի մոտ, վորի միջոցով, անհայտ պատճառներով պահանջվում եր, վոր ես ուղարկելի խնդրեմ ինձ նոր անցադիր ուղարկելու մասին: Անցադրերն ուղարկվում էյին մի տարի, կամ վեց ամիս ժամանակամիջոցով:

Վոստիկանատանը բանվորների ու առհասարակ վատ հագնվածների հետ շատ կոպիտ էյին վարվում. պրիստովի ընդունարանում դեռ,— ուր պետք եր ժամերով սպասել,— աչքի եր ընկնում այցելուների հետ վոչ հավասար վարվեցողությունը: Լավ հագնված պարոնների մոտով

վոստիկան չինովնիկները կրունկներ լրացնելու համար ու զարձ անում, ավելի անապատում ու գուր-ով խոսում: Բանավորին ասում էին «գու», գոռում էին, վոտը գետին զարկում, սպառնում էին բանտով և այլն: «Մանապարհ», (հախքան բանտարկութուն մի խոնավ սենյակ) գրեթե միշտ աղաղակներ էին լսվում: Այդ հերթապահ գործողություններ, վոր զերծիմորդա բռնակցներ են հասցնում...

Ես միշտ գոռում էի, մտածելով, վոր կարող էի հարբածների, գողերի ու անառակ կանանց հետ այդ սենյակն ընկնել: Պրիստավի մոտով անցնելիս միշտ սարսափում էի իշխանութունից: Գուցե այն պատճառով, վոր ես վատ էի հագնված և հնազանդ ու ընկճված տեսք ունեի: Պրիստավը միշտ գոռում էր վրաս և հայհոյում անխնա, ամենամանավայել կերպով:

Այդպիսի բերտ վիրավորական վերաբերմունքի պատճառով, վորը կրկնվում էր տարեց տարի, յես կորցրեցի դեպի իշխանութունը ունեցած պատկառանքս. գործողություններին, թաղապետներին և պրիստավներին տեսնելիս, իմ մեջ ակամայից առաջ են գալիս խոր ատելութուն: Նույնպիսի վրդովեցուցիչ վերաբերմունք ստիպված եմ տանել և ժանդարմի բոսորդների կողմից:

— Ասա, ինչպես ես կոչվում. — ասաց նա խիստ:

— Շապովալ, Ալեքսանդր Իսիդորովիչ, — պատասխանեցի ես:

— Վոչ թե Իսիդորովիչ, այլ ուղղակի Սիդորով, դու հո ազնվական չես, այլ մոլոխիկ, ավանակ դու, ես քո մերը, քո մերը... գոռում եր ժանդարմը:

— Հիմար, ինչպես ես կանգնել իշխանության առաջ, ձեռքերդ ուղիղ պահիր, ես քո մերը... քո մերը...

— Ինչու եմ քեզ անցադիր ուղարկում կամ Շապովալովի անունով, կամ Շապովալ, և կամ Շապովալ:

— Ձը գիտեմ, պարոն ոֆիցեր, պատասխանեցի ես:

— Ինչպես ես խոսում, իշխանության հետ խոսել չը գիտես, լիբ:

— Նիկիֆորով, գոռում էր ոֆիցերը, ցույց տուր այդ հիմարին, թե ինչպես պետք է խոսել և կանգնել իշխանության առաջ. դրա համար մի պահանջադիր գրիր անցադրի մասին:

— Լսում եմ, ձերդ բարձր արժանապատվութուն, ասում էր Նիկիֆորովը, շարունակ զրնհացնելով ու լարել պես ձգվելով իր մեծավորի առաջ: Վորովհետև վոստիկան պրիստավ-

ները, ոգնականներն ու ժանդարմի սպաները ծագումով ազնվականներ էյին, վորոնք արդեն վատնել էյին իրանց կարողությունը, նրանք բացի ժողովուրդը խիստ պահելու մասին եղած ընդհանուր հրահանգից, իրենք ել աշխատում էյին հայրական խրատների իմաստով, և այդ բոլոր խրատներին կցում էյին ազգային անցեգուր հայհոյանքները:

Այդ բիրտ-վիրավորական վերաբերմունքի պատճառով, ես ժանդարմներին ել դասեցի այն փառավորների շարքը, ուր բանվորները Պիտերում դասում էյին բոլոր վոստիկաններին:

Թե ի՞նչու եր վոստիկանության համար վիրավորական եզրույթով թաղավորի կոչումը, չը գիտեմ: Բայց մի որ, երբ ես մի գործողովոյի փառավորն անվանեցի, նա դուռաց. «Սպասիր, այ արձանագրություն կը կաղմեմ, այն ժամանակ կիմանաս թե ի՞նչ ե նշանակում անպատվել վոստիկանին»:

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԴՊՐՈՅ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Ճախարագործ մեքենայի աշխատանքը պահանջում ե մեծ ինտելիգենտություն, մաշկարդակների տեխնիկական հասկացողություն ու թվարանական գիտելիքներ:

Հարկավոր եր նույնպես երկրաչափության, հանրահաշիվի և եռանկյունաչափության հետ մի փոքր ծանոթ լինել: Այդ բոլորն անհրաժեշտ են կոնաձև մարմինները սրելու և պտտատակներ պատրաստելու համար: Այդ գիտելիքներն ստանալու անորոշ հույսով, և դպրոցում տատծու գոյության խնդիրը պարզելու համար, ես սկսեցի հաճախել Տեխնիկական Ընկերության երեկոյան դասընթացները, վոր գտնվում եր Պետերգոֆի պրոսպեկտում:

Հեղափոխական — ինտելիգենտները մրտնում էյին այն ժամանակ Պետերբուրգի կիրականության ու յերեկոյան դասընթացները վորպես ուսուցիչներ, վոր ավելի հեշտ ծանոթանան բանվորների հետ և վորպեսզի ծանոթացնեն ու հրապուրեն նրանց դեպի հեղափոխական գործունեությունը: Ինչպես հայտնի ե, 1881 թվին կախաղան բարձրացած Սոֆիա Պերովսկայան ել ուսուցչուհի եր Նեսկի գաստավի այն կողմը գտնված այգայիսի դպրոցներից մեկում: Հետագայում, գործարանային նույն ծայրամասում կոմունիստ կին Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայան (Ուլիանովա) 1890 թվականներին աշխատում եր այդպիսի դպրոցներից մեկում:

Գուցե այն պատճառով, վոր այդ թաղամասը, ուր գտնվում եր այդ երեկոյան դպրոցը, ուր

ես սովորում եյի, այնչափ հայտնի չեր, վորպես հռչակավոր Շլիսսելբուրգի մեծ ճանապարհը, կամ գուցե մի այլ պատճառով, այդ դպրոցում եղած երեք տարվա ընթացքում ես վոչ միայն չը հանդիպեցի ուսուցչական կազմի շրջանում հեղափոխական շարժման համակրողներին, այլ և ընդհարվում եյի միշտ այն ուսուցիչների հետ, վորոնք դասերի ժամանակ այն միտքն եյին արծարծում, վոր Բոլսաստանում արդյունաբերությունը զարգացնելու համար պետք են և բանվորական երկար ուր, և ցածր աշխատավարձ:

Այն, ինչ վոր սովորել եյի քաղաքի սկզբնական ստորին ուսումնարանում, գրեթե մոռացել եյի. այդ պատճառով ել ես սկսեցի յերկրորդ դասարանից: Վորպես գլխավորությունների տաճար մտա յես այդ համեստ ուսումնարանը: Ես վերաբերում եյի նրան վորպես գիտելիքների աղբյուրի: Ուսուցիչները մի ինչ վոր առանձնակի, բարձր աշխարհի մարդիկ եյին թվում ինձ: Վոչ հասարակ հարգանքով, այլ գրեթե պատկառանքով եյի դալիս դասերին և այնպես ել վերաբերվում:

Ինձանից հետո 1892 թվին, ուսումնարան մտան և իմ ընկերները - Ալեքսանդր Կոստորոբովը, Վասիլի Կուպցովը, Իվան Դրոժժինը, Պավել Մադրեկը և ուրիշները, վորոնց ազգանուններն արդեն չեմ հիշում:

1891 թվականից սկսած, ինձ վրա կողմնակի մեծ ազդեցություն ունեցավ Կոժենիկովը և ուղղակի—ճախարագործ Դմիտրի Ֆյոդորովիչ Ֆյոդորովը: Առաջինը, բոլոր տվեալներով, կապված եր մի վորեւ շրջանի հետ:

Սիգրոսկինն ու Նիկոլայեը մի քանի անգամ ցույց են տվել ինձ նրան: Այ, «Բորովոյ», դու քարոզում ես, թե «ողի չը խմնեք», գնացեք ժուժկալներին ընկերությունը, այցելեցեք եկեղեցիները... բայց ահա Կոժենիկովը, նա յերեք եկեղեցի չի գնում, երբ սուրբերի պատկերների մոտով անցնում ե, գլխարկը չի հանում, երեսը չի խաչալնքում: Պաս որերին կալբաս ե խժռում, կարագ ու հաց: Անաստված ե նա և անպայման սոցիալիստ»:

Այդ Կոժենիկովը վորպես թե ցույց եր տալիս իր ազատամտությունը: Չը նայելով վոր ես փորձում եյի խոսեցնել նրան, բայց նա չեր խոսում: Ըստ երևույթին, նա կապ ուներ հեղափոխական բանվորական մի շրջանի հետ, վոր միայն ինքնակրթությամբ, թեորիայի ուսումնասիրությամբ զբաղվելով, բավականանում եյին իրենց նեղ շրջանի սահմաններով և դեպի մասսաներն անցնելու փորձը չեյին անում: Ես անձամբ գուցե, թվում եյի նրան կրոնի ճիւղաններում կորած մի անհույս մոլեռանդ: Կոժենիկովը

լավ բանվոր եր, գիտեր իր գործը: Նա հագնվում էր երոպական տարազով ու արտաքինով պատկանում էր բանվորական արխատուհրատին:

Ամեն անգամ, երբ անցնում էյի նրա մոտից, ես մտածում էյի, վոր կան աշխարհում աշխատի մարդիկ, վորպեսին ե կոժենիկովը, վորոնք համարձակվում են չընդունել աստուգոյութունը: Յեւ ամեն անգամ, իմ հոգու խորքերը, վորդի նման կրծում եր մի միտք՝ իսկապես նա գոյութուն ունի թե վոչ: Ավելի վորոշ պատասխան իմ կասկածներին տվեց Ֆյոդորովը:

Մեքենավար Նիկոլայը և ճախարագործ Սիգորոսկինը իրենց «Շեպելեվներ» հայրենակցական միջության զուլա եյին անցել: Շեպելեվներին վոր կալվածատեր-գործարանատեր եր, վորի բանվորները դեռ ճորտականներ եյին Նիկոլայ 1-ի ժամանակ Նիժգորոդի նահանգում: Այդ «Շեպելեվները» կազմում եյին կարծես թե արտոնված բանվորների դասակարգ, վորոնց հատկութունն անցնում եր սերնդից սերունդ, իսկ բանվորների մյուս մասսաների վրա հակված եյին նայելու վորպես դրսից ներս խուժած մուժիկներին, վորոնք լավ չը գիտեյին արհեստը ու չէյին պահպանում բանվորական հին պատգամները: Նրանք խանդավից պաշտպանում եյին «մադարիչ» աստանալու սովորութունը: Ֆյոդորովը կարա-

կանապես հրաժարվեց հետեվելու այդ հին սովորությանը և Սիգորոսկինը վազեվազ եկավ ինձ մոտ գանգատվելու:

— Տես Բորովոյ, մի նոր երկարամազ շան վորդի ե յեկել: Անաստված ե, յեկեղեցի չի գնում, երեսը չի խաչակնքում, և պասին ել ուտիս որվա բաներ ե լավում:

— Դուք այդ վորտեղից գիտեք. նկատեցի յես, չե՞ վոր նա նոր ե ընդունվել, դուք ուղղակի վատ եք տրամադրված, և այդ այն պատճառով յերեվի, վոր նա ձեզ հարեցողներիդ, «մադարիչ» չի տվել:

— Ձե՞ վոր դու ժուժկաների ընկերության անգամ ես: — Բայց ահա հենց մեր «Շեպելեվները» ասում են, վոր Պուտիլովի գործարանում նա հայտնի եր վորպես անաստված: Տես նրա մազերը, բաշը, իսկական ուսանողական ե:

Ֆյոդորովը իսկապես, երկար մազեր ուներ, փափուկ ծղոտե գլխարկ եր ծածկում, և իր արտաքինով շատ նման եր նիգիլիստի: Ես սկսեցի ուշադրութուն դարձնել նրան և մոտ ծանոթացա կոժենիկովի բանտարկությունից հետո:

Ամառվա մի որ, բոլորովին անսպասելի, արհեստանոց մտավ ժանդարմի գնդապետը, երեք հակա յենթասպաների հետ: Դիտելով, թե ի՞նչպես բոլորը նրանց ճանապարհ եյին տալիս,

ինչպես Նիկոլայիւր և Սիգրոսկին քծնելով գլխարկներն եյին հանում նրանց առաջ ու բարեւում, եւ առաջին անգամ հասկացա, վոր այդ եկողներն այն մարդիկ են, վորոնք ռուսաստանում մեծ իշխանություն ու մեծ նշանակություն ունեն: Եւ տեսնում եյի, թե ինչպես նրանք քրքրում եյին այն արկղը, ուր փակված եյին Կոթենիկովի դործիքները: Մտաբերելով, ինչպես մոտ որերում մի այլ ժանդարմական սպա կշտամբում եր ինձ, և չը նայելով, վոր եւ չեյի սիրում Կոթենիկովին, վորպես անատավածի ու վորպես մի մարդու, վոր հպարտ եր և խուսափում եր ինձնից, բայց համակրեցի նրան ու ծնվեց իմ հոգում մի խոր զաղտնի ատելություն գեպի ժանդարմները: Կոթենիկովին մի ամսից հետո արձակեցին և ուղարկեցին Ռիբենսկ վոտիկանության հսկողության տակ պահելու համար:

Յիոգորտին իսկական ինքնակիրթ մարդ եր: Նա վոչ հեղափոխական եր, վոչ վոգեւորվող, և վոչ էլ մտածող ու մոլեռանդ գաղափարական: Նա հանգիստ, սառնալից և սկեպտիկ խառնվածքի տեր մարդ եր: Ինքնաբերաբար ամենածայրահեղ քեակցիոն, պահպանողական լրագիրներ կարդալով, վորպես իշխան Մեշչերսկու «Гражданин» և ուղղափառություն ընդունած Ոկրեյցի «Русь»-ը, հեռաքրքրվելով այն զրոյներով, վորոնց հայհո-

յում եյին այդ լրագիրները, նա ծանոթացավ մեր քննադատ և գեղարվեստական գրականության հետ: Ինքնակալությանը և տերտերներին միայնգամայն բացասորեն վերաբերվելով, նա չանցավ հեղափոխության կողմը: Ավելի ուշ, 1905 թվին, հարեց մենշևիկյան կուսակցությանը: Գրքեր կարդալով և գիտությունների հետ ծանոթանալով, նա մեզ զարմացնում եր գիտությամբ: Բայց երբեք չեր հափշտակվում և երբեք չբանտարկվեց: Մարտովը, արտասահմանում դասախոսուլություններ կարդալով Լոնդոնի համալսարանի մասին, և ընդգծելով, վոր առաջադեմ բանվորների մեծամասնությունը գործնականում գնաց բոլշևիկներին յետևից, աշխատում եր ապացուցել, վոր Պետերբուրգում ամենալուսավորված բանվորները, և վոչ տղաները, հավատարիմ եյին մնում մենշևիկներին: Շատ հավանական ե, վոր այնպիսի խառնվածքով բանվորները, ինչպես Յիոգորտին՝ վորոնք հանդիստ կարդում եյին, ակտիվ չըմիջամտելով հեղափոխական շարժմանը. վորոնք չեյին բանտարկվում՝ մենշևիկ կազմակերպության կորիզն եյին: Բայց նրանք չափազանց սառնասիրտ եյին, չափազանց զգույշ և այդ պատճառով ազդեցությամբ մրցել բանվոր երիտաւարդության հետ, վոր միշտ բոլշևիկների կողմն էր, չեյին կարող:

Ֆյոդորովը մասամբ նույնիսկ բանաստեղծ էր: Նա գիտեր Նեկրասովի, Նադսոնի, Ոմուլեվսկու շատ բանաստեղծությունները: Նա ինքը ևս բանաստեղծություններ էր գրում, ուր ծաղրում էր նրանց, վորոնք «Սոկրատին թույն է յին» տվել, Քրիստոսին խաչել, կամ կուրացրել Գալիլեյին»:

Ես չեյի կարող այլ ևս դիմադրել «սատանայի փորձություններին», ինչպես վոր ես այդ մտածում եյի. այն ժամանակ ավելի հաճախ եյի գալիս այդ մագոս անաստվածի մեքենայի մոտ, լսում նրա պառնություններն ու յերգերը, վոր նա կիսաձայն եղանակում էր, մինչ մեքենան գործում էր ինքն իրեն: Նրա ճառերից ու յերգերից բուրում էր ինչ վոր նոր բան, տարրերինակ, գեղեցիկ, հմայիչ ու սիրտ ճմլեցնող: Ստենկա—Ռյազինի պարթև պատկերը, վորն ընկճված ժողովրդի համար իր գլուխը տվեց զահճի սրին. բանաստեղծ Նադսոնի հավատը, վոր «սուրբ սերը կը վերադառնա աշխարհ», Նեկրասովի մուգայի «վշտալից և կատաղի» մրմունջները—բոլորը արձագանք եյին գտնում իմ հոգում: Ծագում էր մի նոր արև, վորի ճաճանչներում հին աստվածը, իր բոլոր սրբերով ու սատանաներով, դժոխքով ու արքայությունով ավելի ու ավելի յետ էր մղվում: Աստվածն

ավելի ու ավելի թվում էր ծաղրալից ու խաբուսիկ, մինչև վոր բոլորովին չքացավ աչքիցս ու գլորվեց դեպի հավիտենական թյան անդունդը, ու պատմությունն ավլում ու նետում է ամեն բան, ինչ վոր հնացել է ու անպետքացել:

Ես ամբողջապես նետվեցի ինձ համար այդ նոր աշխարհը:

Աստղագիտությունը, երկրագիտությունը, ռուս մեծ գրողները, յերեկոյան դասընթացները —ահա այն բոլորը, վորով ասլում եյի ես: Բայց միևնույն ժամանակ ես դեռ այնքան ուշ չուսեյի, վոր կարողանայի հնի հետ խզել բոլոր կապերս: Հին աստվածը, իր սրբերով ու սատանայերս: Հին աստված եյին ինձ և նաների խմբով, դեռ շրջապատում եյին ինձ և սպառնում դժոխքով: Ես կովի դարապուխն եյի սպառնում: Այն բանվորները, վորոնց ես քաշեվերապրում: Այն բանվորները, ընկերությունը, դեպիցի դեպի ժուժկալների ընկերությունը, դեպի հոգևոր բարկությունը, մանավանդ Կոստրոմին ու Կուպցովը, դժգոհ եյին անաստված Ֆյոդորովի հետ ունեցած իմ բարեկամություն համար: Բայց ուղղափառություն մեռած ծիսակատարութիւնն ավելի ու ավելի զգվեցնում էր ինձ: Թյունն ավելի ու ավելի զգվեցնում էր ինձ: Հրաշագործ սուրբ պատկերները և մասունքները գիտություն լույսի հանդեպ,—վորի հետ ես ծանոթանում եյի—թվում եյին արդեն հնացած, ու անմիտ անահավատություն, վորոնց հավատալ

կարող էյին տերտերներէց խաբվածները ու հիմար, խելքը կորցրած պառաւմները:

Առանձնակի ծանր տալավորություն թողեց իմ վրա գեպի Սերգեասի վանքը գնացած վերջին ուխտագնացությունը, վորին մասնակցում էյի և ես: Գարնան տաք գիշերը, իր աստղերով ու ստվերներով տեղի եր տվել աղոտ լուսաբացին: Ամբողջ գիշերը, յերբ ես գնում էյի այդ ամբոխի հետ, վոր փոշու, և քրտինքի մեջ կորած, աններդաշնակ աղոթքներ եր յերգում, իմ աչքին եր ընկնում այն, ինչ առաջ ես չէյի նկատում: Ժուժկալ ընկերության քարաուղար, երիտասարդ հրեան, վորին Սլեպյանինն ուղափառ եր դարձրել, բոլորովին հարբած եր: Այդ ընկերության երգեցիկ խմբի ըեզենտ, հոգևոր ձեմարանի ուսանողը, ամբողջ ժամանակ «շոշափում եր» երիտասարդ ջուհակուններին, դաշթակղեցնելով նրանց քաշում եր գեպի թփուտները:

Երբ լուսացավ, այդ խղճալի ու հոգնած, եկեղեցական եղանակներ մրմնջող ամբողջ բազմությունը թողեց ինձ վրա ծանր, խղճալի տալավորություն: Այդ միջոցին քաղաքից դուրս գրտնվող բնասորաններից քաղաք էյին վերադառնում «պարոնների» մի խումբ — երիտասարդ կանայք ու տղամարդիկ: Յեւ և չէյի կարող չը

նկատել, թե ինչ հետաքրքրությամբ ու տարակուսանքով, ուր խառնված էյին գութն ու արհամարհանքը, այդ «պարոնները» նայում էյին մեզ: «Ճորտերի խղճալի բազմություն, թշվառ, խորված մարդիկ. — մտածում էյի ես. — ի՞նչու համար են այդ ստրկության նշանաբանը, այդ խաչ ու խաչվածները, այդ սուրբ պատկերները, երբ «նա» չկա, երբ մենք խաբված ենք»:

— Ի՞նչ ե պատահել ձեզ, դուք չեք պատասխանում իմ հարցերին, չեք լսում. — ասում եր ինձ մի ճախարագործի քույրը, մի պճնված, գեղեցիկ դերձակունի, վոր հետաքրքրվելով բանավորների իմ մասին պատմածներով, ծանոթացավ ինձ հետ, նա Պուտիլովի գործարանից սկսած գալիս եր մեզ հետ:

Բայց ես մտածում էյի, արդյոք, աստված կա, թե՛ վոչ, և բոլորովին մոռացել էյի դերձակունու գոյության մասին: Երբ մենք վանք դալով տեսանք զատկա առիթով հարբած «կարմիր երեսներին», հաստափոր վանականներին և Սլեպյան տերտերին (վոր երկաթուղով եր վանք եկել), ես հիասթափության խոր զգացմունքով հեռացա միայնակ բոլորից, անցա կայարան ու յերկաթուղով վերադարձա տուն: Այդ ժամանակ տեղացի բանավորներից մեկը հեգնողեն ցույց տալով հարբածներին, և չադ վանականներին, ասաց. —

—«վարդապետը ինքն այստեղ իր սիրունու հետ եւ ապրում»:

Նվայդ վերջին կաթիլն եր, վոր թունավորում եր մինչ վերջ իմ դառնալից տրամադրութեանը:

Նրբ ես մտահույզ, դուրս եյի գալիս Բալտյան կայարանից, մեկը ձեռքն ուսիս դնելով առաց. — Սաշկա, այդ դձեւ ես, դու ինձ ճանաչեցիր: Նս գարմացած բարձրացրեցի աչքերս ու տեսա իմ առաջ լավ հագնված, պարարտ մարմնով մի երիտասարդի: Միայն լավ գիտելով ես ճանաչեցի վաղեմի «Ֆրիդկային», վորի հետ սովորում եյի Միտրոֆոնյան դպրոցում:

— Ֆրիդկա բառը մարեց իմ շրթունքին, ես չը համարձակվեցի կոչել այդ անունով, ինչպես ինձ թվում եր, այդ նշանավոր պարոնին:

— Ի՞նչպես ես, — շարունակեց նա, — դու այնպես վատ ես հագնված, ամբողջապես փոշու մեջ կորած, այնպես նիհար ես, հիվանդի տեսք ունես: Վո՞րքան ես վառտակում:

— Քսան ու հինգ ըուբլի ամսական, — պատասխանեցի ես. — Իսկ ունեմ մայր, երկու եղբայր եւ քույր:

— Քսան եւ հինգ ըուբլի ամսական հինգ հոգու համար — բացականչեց նա գարմացած:

Իսկ ես միայնակ ծախսում եմ որական ավելի, քան դուք հինգդ միասին ամսական:

Բայց ի՞նչպես եք գուք ապրում: Նս մի որ ել չեյի տանի այդ կյանքը եւ անպայման ինքնասպանութուն կը գործեյի:

— Բայց վո՞րտեղից ձեզ այդքան մեծ գումարներ, — հետաքրքրվեցի ես:

— Նս ամուսնացել եմ մի վաճառականի աղջկա հետ, — պատասխանեց նա ինձ, հրաժեշտ տալով:

Այդ ֆրիդկան, վորը բոլորովին ինձանից ընդունակ չեր, մանկութեան ժամանակ ուտում եր սպիտակ բուլկի, հացը կարագով, զանազան քաղցրեղեն, մինչդեռ ես ուտում եյի սիւսի սև, չոր եւ ավազոտ հաց ու գետնալիւնձոր: Այնուհետև շնորհիվ այն բանին, վոր նրա հայրը փող ուներ, նա ավարտեց դիմնադիւան, հետո մտավ համալսարան: Այժմ նա պարոն Վեոցել եւ, եւ ծախսում ե որական ավելի, քան ես վառտակում եմ մի ամսվա ընթացքում:

Մեր ուսումնարանում սկսվեցին քննութիւններ, եւ ի միջի այլոց «կրոնի դասերին» Այդ առարկան համարվում եր նշանաւոր: Բյազինի ահագին գործարանի ղեկավարը, վոր հասակն առած գերմանացին եկավ մեր քննութիւնը: Տերտերը, երբ ես պատասխանեցի բոլոր հարցերին, ցանկանալով, անկասկած, ինձանով, վորպես լավ աշակերտով, գովեստ վաս-

տակել և ընդգծել աշակերտության վստահելից մտածելակերպը, հարցրեց հանակարծ. — Ապա, Շապովալ, ասա, ո՞ւմ պետք է աշխարհում ապստոլականորդ ճանաչել: Թեև ես անհասարակ աչքաբաց տղա եյի, բայց այդ հարցն ինձ նեղ դրության մեջ եր դրել: Անկեղծորեն ուզում եյի պատասխանել, բայց պատասխան չեյի գտնում: Տիրեց տանջալից լռություն: Յես կարմրում եյի, հառաչում, ջղայնալից թափահարում եյի զըլխարկա, բայց պատասխան չեյի գտնում:

Քննող կոմիսիայի անդամները, ուսումնաբանների դիրեկտորները, սկսել եյին արդեն խորհրդալից իրար նայել: Դիրեկտորը վեր կացավ աթոռից և սկսեց քայլել սենյակում. տերտերն ուշադիր նայում եր վրաս, պատասխան սպասելով, իսկ ես ցավալից շարունակում եյի մտածել, պատրաստ լինելով գետինն անցնելու... բայց ո՞ւմ, վերջապես, աշխարհում մենք պետք է աստծու տեղ ընդունենք: Այդ ծանր լռությանը վերջ տալու համար, տերտերն ասաց հանկարծակի, դառնալով կոմիսիային: Նա մեր լավիկն է, դառնալով ինձ, բարձր ձայնով ասաց, — Թափափուրին աշխարհում պետք է աստծու փոխանորդ համարել...

Վորովհետև ես չը կարողացա պատասխանել այդ հարցին, ուստի և զրկվեցի այն արձաթե

ժամացույցից, վոր դիրեկտորը բաժանում եր «կրոնը» լավ իմացող աշակերտներին:

ԿՐՈՆԻ ՀԵՏ ԽՁՈՒՄԸ

Ամառվա արձակուրդներն ինձ բավականաչափ ժամանակ եյին տալիս աստղագիտության, երկրագիտության ու Գալիլեյի վարդապետության հետ ծանոթանալու: Համեմատելով դիտության եզրակացություններն աստվածաշնչի պատմվածքների հետ, ես վորոշակի յեկա այն եզրակացության, վոր աստված գոյություն չունի, վոր վո՛չ թե աստված է ստեղծել մարդուն, այլ տերտերները ժողովրդին խաբելու համար, հորինել են աստծու մասին այդ հակացողությունը:

Գալով ավետարանի և Տոլստոյի վարդապետությանը — չարիքին չզիմադրելու խնդիրներում ես այն եզրակացության եկա, վոր այդ վարդապետությունը մեզ համար վո՛չ միայն անուգուտ է, այլ՝ նույնիսկ վնասակար:

Դեպի հարուստները, տերերը, և բանվորների թշնամիները վո՛չ թե պետք է սեր քարոզել, այլ՝ ատելություն ու կոխվ այդ մեծ չարիքի դեմ — վորովհետև դա յե միակ բարիքը:

Պետք է ատել նրանց, վորոնք ճնշում են

մեզ, պետք է կռվել նրանց դեմ: Յեվ ես սկսեցի հողուս ամբողջ կրքով ատել թագավորին, վորին տերտերն առաջարկում էր պաշտել աստծու փոխարեն, սկսեցի ասել տերտերներին, վարդապետներին ու եպիսկոպոսներին, վորոնք բանվորներին ստրկության մեջ էյին պահում, ատում էյի և բոլոր հարուստներին, վորոնք բանվորների հաշվին էյին ապրում: Այդ մտքերի մեջ խորասուզված, ես տուն էյի վերադառնում:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ, առաջ Կոստյորովը, վոր հասավ ինձ. — դու վոչ մի տեղ չես երևում, դադարել ես և զրույցներին գալը, Հայր Գրիգորին (Պետրովը) քո մասին հարցնում եր... հիվանդ հո չես:

— Գիտես, Սաշա, — ասացի Կոստյորովին, — ես այլ ես յեկեղեցի չեմ գալու: Ձե՞ վոր աստված գոյություն չունի, ինչպես վոր գոյություն չունի սատանան: Ո՞ւր է նա, ասա: Այդ բոլորը տերտերների հորինածն է: Ձե՞ վոր գիտությունը բացատում է տերտերների բոլոր խորամանկ հյուսվածքները:

Յեթե յես ասելու լինեյի, վոր բորոտ եմ, ժանդախտոտ, կամ վարակված եմ մի այլ վարակիչ հիվանդությամբ, Կոստյորովն այնպես չէր ցատկի, ինչպես վեր թռավ, յերբ լսեց, վոր աստված գոյություն չունի:

Յերբ նա հեռացավ, գժվել ես ասելով, ես գգացի, վոր կորցրի նրան, իմ ամենալավ ընկերոջը, և վոր միայնակ էյի: Բայց ես արդեն ընտելացել էյի մենակության մտքին: Յերբ «Ժուժկալ ընկերության» դեմ ազիտացիա սկսեցի, յես ընդհարվեցի տգիտության հետ: «Միայն թե իրավացի լինել, միայն ձեռք բերել ճշմարտությունը. — մտածեցի յես, իսկ մնացածը սպառնալից չէ»: Յեվ ես պատրաստվեցի, գիտենալով, վոր բոլորն ինձանից երես են դարձնելու:

Յերբ մյուս որը յես գնում էյի գործի, Կոստյորովը մոտեցավ ինձ և մեծ դարմանք պատճառելով ասաց.

— Գիտես, Ալեքսանդր, ես ամբողջ գիշեր մտածում էյի այն մասին, ինչ վոր դու երեկ ասացիր՝ աստված չկա: Դու իրավացի ես: Մեր կարդացած աստղագիտությունից ու յերկրագիտությունից հետո, աստվածաշնչի պատմությունները զառամյների հեքիաթներ են թվում... Դու իրավացի յես, աստված չկա»: Կոստյորովի խոսքերից հետո իմ մոայլ տրամադրությունս փոխվեց: Այդպես, ուրեմն, ես արդեն միայնակ չեմ, մտածեցի յես: Եթե աստված չկա, պետք է վորոնեւ սոցիալիստներին կամ նիգիլիստներին: Պետք է ուումբ նետել թա-

դավորների տերտերների վրա, պայթեցնել եկեղեցիները: Բայց ինչպես գտնել սոցիալիստներին: Ֆյոդորովն ոգնել չի կարող: Նա շատ բան գիտե, շատ լավ հասկանում է իրերը, բայց ուժով վերցնելուց կը հրաժարվի, կախաղան բարձրանալու քաջություն չի ունենա: Յես զգալի կերպով ձևախոխեցի իմ կյանքը, գաղափարեցի յեկեղեցի հաճախելուց, բոլորովին ձեռք քաշեցի ադոլթելուց, գլխարկ վերցնելուց ու սուրբ պատկերների առաջ խաչակնքելուց:

Յեկեղեցիների, մատուռների, տերտերների ու կրոնավորների տեսքը զգվանք եր պատճառում:

Ժուժկալ ընկերության անդամները, վորոնց ես ինքս եյի անդամագրել, նկատելով, վոր ես վոչ մի տեղ եկեղեցիներում չեմ երևում, խորշում եմ նրանցից, սկսեցին դալ ինձ մոտ և հարցնել.

— Ի՞նչ է պատահել քեզ, «Բորովոյ», ինչո՞ւ յեկեղեցի չես հաճախում:

— Սյն պատճառով, վոր աստված չկա. — ասացի յես. — Նա գոյություն չունի, այդ բոլորը տերտերների հորինածն է: Տերտերները մեզ խաբում են:

— Ի՞նչպես թե աստված չկա. — ասաց ինձ Պավել Մնդրեյեվը, դու գժվե՞լ ես:

— Վոչ, ավանդ, ես կարգացի հին և նոր կոտակարաններ ու այնուհետև աստղագիտություն ու երկրագիտություն ու համոզվեցի, վոր աստծու մասին բոլոր պատմությունները տերտերների հորինած հեքիաթներն են: Ժուժկալ ընկերության այդ փոքրիկ խմբակը, Մնդրեյեվի գլխավորությամբ, դարձավ ինձանից, վորպես ժանդախտավորից, իսկ յես, լի խուլ ատելությամբ դեպի տերտերները, աղաղակում եյի նրանց հետևից «չըկա աստված, նա չկա, տերտերները մեզ խաբում»:

Սյն լուրը, վոր Սաշկա «Բորովոյը», ժուժկալ ընկերության հիմնադիրը, աստրժուն ադոլթովը, և յեկեղեցիներ հաճախողը, անաստված է դարձել, ուրեմն և սոցիալիստ, կայծակի արագությամբ տարածվեց գործարանում: Բանվորների խմբեր սկսեցին պաշարել ինձ: Հները յենթադրում եյին, վոր ես դժվել եմ, երիտասարդները հարց եյին տալիս, թե ի՞նչու եմ ես կարծում, վոր աստված չը կա: Ողտվելով սուրբ գրքի, այսպես ասված, գիտությունով և այլ զրքերից ստացված տեղեկություններով, ես ապաքուցում եյի բոլորին, վոր տերտերները հանդուգն խաբեբաներ են, վոր չկա աստված ու չկա և սատանա: Ես զգում եյի, վոր կարծես թե թեալորովի եմ, վոր ես ամբողջ գլխով

նրանցից բարձրացել էյի: Ես տեսնում էյի լույսը վոր, գիտական տվյալներով, կարծես թե ցրում եր տերաերական խաբեբայության խավար ամպը: Նույն խանդավառությամբ, ինչպես ես առաջ հենվում էյի սուրբ գրքի վրա, այժմ ես սկսեցի խոսել, այդ սեծ, սարսափելի, դարավոր խաբեբայության դեմ:

Բոլոր բանվորները սաստիկ դարմացած էյին իմ մեջ կատարված փոփոխության համար: Յեթե յերկնքից վայր ընկած լինեիր մի մեռյոր, նա գուցե այդ չափ չը դարմացներ նրանց, վորքան ապշացրել էյին իմ խոսքերը: Մի ծերուկ, վոր սիրում եր ինձ, վորի հետ միասին շրջում էյինք եկեղեցիները, մի ու մի հասցավ ինձ և բոլորի ներկայությամբ բարձր առաջ. «Սաշկա, երբ դու հավատում էյիր աստծուն, հրեշտակի էյիր նման, երեսդ պայծառ եր, աչքերդ բարի: Իսկ հիմա, այն ժամանակից ի վեր, երբ դու դադարեցիր հավատալ աստծուն, երեսդդ խավարել ե, հայացքդ մռայլվել և դու այժմ սատանի ես նման: Անիծվես դու, Սաշկա»:

Հին բանվորներից շատերն առհասարակ զրտնում էյին, վոր ավելի լավ կըլինեիր, եթե ինձ, ոռւս հին սովորությամբ մի հիսուն ճիպոտ խփեյին—խեղճի բերելու համար: Բոլորը միաձայն խորհուրդ էյին տալիս. — «Յեթե միանգամ դու

արգեն չես հավատում, մի հավատալ բայց քահանաներին մի հայհոյի, վորովհեմ կարող են քեզ կախել... Սաշկա, անդու հիմար, հավատա վոր կը կախեն»:

Գալիս եր և մեքենադորժը Նիկոլայեր. — «Ասում էյի ես քեզ «Բորովոյ», հիմարություն մի անի, մի քարոզի, գիրք մի կարդա, անա և եղավ այն, վոր դու անաստված, նիգիլիստ դարձար: Իսկ հիմա դու մի ճանապարհ ունես—կը կախեն քեզ, լիբը, Սաշկա»:

Տեսնելով, վոր երիտասարդության միակ և աննշան մասը համակրում ե մեզ, Կոստյորովի ու Կուպցովի հետ միասին, վորոշեցինք, վոր պետք ե խուսափել բանրորների յետամնաց մասսաների առաջ եկեղեցու դեմ հարձակումներից, և վոր ագիտացիան պետք ե մղել երիտասարդ բանվորության շրջանում, առանձին անհատներ շահելու համար: Բայց զլխավոր կետը ուր մենք համաձայնության եկանք, դա այն եր, վոր մեզ պետք էյին սոցիալիստներ: Այդ ուղին հավանեց և Ֆյոդորովը, բայց նա անկեղծորեն հայտնեց, վոր հեղափոխական կազմակերպությունների հետ ինքը կապ չունի:

ՍՈՅԻԱԼԻՍՏՆԵՐԻ ՎՈՐՈՆՈՒՄԸ

1892 թվի ամառվանից սկսած, մենք Կոստուրի հետ սկսեցինք սոցիալիստներ ու նիգիլիստներ վորոնել:

Կոստուրովը շատ ընդունակ երիտասարդ բանվոր էր: Սկզբում նա աշակերտ էր շապերների արհեստանոցում, բայց հաջողությամբ նա անցավ իրերի զանազան մասերը միացնող, հարմարեցնող բաժանմունքները, և շատ շուտ ծանոթացավ սկստարություն արհեստին: Նա ընդունակ էր և մատեմատիկայից, դպրոցում համարվում էր ամենալավ աշակերտներից մեկը: Նրա հայրը վաղուց վախճանվել էր, և նա ապրում էր պառավ մոր հետ միտախն: Երբ մենք աղոթքների փոխարեն սկսեցինք երգել Նովորոցկու «Ռյազինի ժայռը», «Դուբինուշկա» և Նեկրասովի „У парадного подъезда“-ն, Կոստուրովի մայրը, լսելով մեր երգերը, ասաց վոր այդ եղանակները, վորոնք այնչափ թախանձալից էյին, նա լսել էր վաղուց երբ ուսանողների մոտ աղախին էր:

— Բայց զգուշացեք, տղերք. — ավելացրեց նա, այդ երգերը արգելված են, այն ուսանողները, վորոնք երգում էյին այդ երգերը, կալանավորվեցին ու անհետ կորան: Այն որվանից այդ երգերը յես այլ ևս չեմ լսել: Ո՛հ, բարիք

չեն գուշակում ձեր այդ յերգերը, ձեզ ել չձերբակալեն...

— Վոչինչ, մայրիկ, պատասխանում եր նրան Կոստուրովը, կարող են և չը ձերբակալել:

Փողոցներն ու դրոսարանները շրջելով, մենք դիտում էյինք ուսանողներին և սպասում էյինք գտնել նրանց մեջ այն մարդկանց, վորոնց մենք վորոնում էյինք: Բայց մեր վորոնումները մնում էյին անհետևանք: Յեւ այն ժամանակ, երբ ինտելիգենտ-հեղափոխականները վորոնում էյին բանվորներին, նրանց շրջանում կապեր ստեղծելու համար, բանվորներն ել իրենց հերթին, շատալից վորոնում էյին ինտելիգենտներին:

Ալեքսանդր III թագավորի որով, վոր չէր քաշվում վիթխարի մորակոյ իր վորդիներին ծեծելու. իշխանությունը գյուղացիների վերաբերմամբ, չէր քաշվում «ազդիչ միջոցներից» և հարկը ուշացնելու դեպքում անխնա ծեծում էր նրանց: Գյուղացիների ու բանվորների հին սերունդը շատ չէր վրդովվում այդ բանից և հաճախ ասում էր երիտասարդությանը. «Մի հիսուն լավ ճիպոտ պետք է տալ ձեզ»: Յերիսուն լավ ճիպոտ պետք է տալ ձեզ: Յերիսուն լավ ճիպոտ պետք է տալ ձեզ: Մի ասիլը: 80-ական և 90-ական թվականներին

պատժված գյուղացիները շրջանում ինքնասպանության դեպքեր կային արդեն:

Փականագործ Իվան Յամբիրսկու պատմածից երևում էր, թե ինչպես էին ճնշվում ծնողների և ծերերի կամայականություններով: Ինձ մոտ գալով, նա դառնալից գանգատվում էր, վոր իր ծեր մանույրը հայրը, ստիպմամբ ամուսնացրեց իրեն մի գյուղացու աղջկա հետ: Յեւ ապա իր վորդու կնոջը սպառնալիքներով իր սիրուհին դարձնելով, նա վորդու բացակայության ժամանակ նրա մոտ էր գալիս: Ամեն անգամ, երբ վորդին փորձում էր իր կնոջն ազատել հարսի հետ կենակցող այդ հորից, պառավը գնում էր գյուղը և այնտեղ գանգատվում ծերերին. «Վորդիս ինձ չի լսում, Վանկան փչացել է քաղաքում... Ես ձեզ, ծերերիդ մի վեզրո ողի եմ գնում, սաստեցեք»... Գյուղի հասարակական ժողովը, որենքի հիման վրա, պահանջում էր Վանկային, և նրան 25—50 մտրակ խփելով, դրանով կողմնակի հաստատում հոր իրավունքը վորդու կնոջ վրա:

Սկզբում Վանկան փորձում էր ձեռել հորը, բայց դրանից հետո ամեն անգամ նրան գյուղ էին կանչում և «փչացած» Վանկային, վոր արդեն 25 տարեկան էր, նորից ջարդ էին տալիս: Ձեմսկի նաչալնիկը, վոչ միայն հաստատում էր

գյուղական հասարակության վորոշումները, այլ և սպառնում էր Վանկային, ծնողական իշխանությանը հնազանդ չը լինելու համար, ավելի խիստ ձեռել: Խայտառակությունից ու ծաղրից սարսափահար եղած Վանկան, փորձում էր գանգատվել հորից: Բայց բոլոր ատյաններում նա մի պատասխան էր ստանում, այն է՝ հայրը իրավունք ունի վորդուց գանգատվելու թե գյուղական հասարակությանը և թե զեմսկի նաչալնիկին, և վոր համայանքն իրավունք ունի Վանկային ձեռել տալու: Մի փառաբան, անտարակույս, գաղտնի խորհուրդ տվեց. — «Եթե դուք սպանեք ձեր հորը, և դատարանում ամեն բան պատմեք, ձեզ կարող են արդարացնել»:

— Ինչ անել. հարցնում էր ինձ Վանկան:

— Սպանիր պառավին, եթե նա այդչափ քեզ խայտառակում է. — խորհուրդ տվի յես:

Բայց Վանկան քաջություն չունեցավ այդպիսի վճռական միջոցի զիմելու: Նա շատ ընկճված էր և նրա մտքերը դեռ նիհրում էին:

Կոստլոբովի հետ մենք շարունակում էինք սոցիալիստներ վորոնել: Մի որ, կայարանում, երբ մենք, զրույցով բռնված, ճանապարհորդների հետ ուզում էինք անցնել առաջի կարգի սրահը, պահապանը կանգնեցրեց մեզ կոպիտ գոռոցով:

— Սպասիր, ետ դարձիր, սուր եք դուք, կեղտոտ ու քոսոգներդ, ներս խուժում, մուժիկներին տեղը չե այստեղ, սա աղանների համար ե։

Մեզ շրջապատող հասարակության շարքերում և վոչ վոքի մեջ համակրություն չը տեսնելով, մենք, արհամարված, ավելի զգալով մեր վրա անշատվածների դրոշմը, յետ դարձանք։ Դոնապանները, պահապաններն ու սպասավորները մի առանձին հաճույք են ստանում նման ճիչերով վիրավորել իրենց նման մարդկանց։

Կուսցցովը շատ քիչ էր մեզ հետ զրոնում։ Թերթելով հետադիմական «Гражданин» լրագիրը, վորը մենք սկսեցինք կարգալ Ֆյոդորովի խորհրդով, նա ուշադրություն դարձրեց վոր լրագիրը առանձնապես հայհոյում է «Русское Богатство» ամսագրին։ Նրան հետաքրքրեցին քննադատության ու գեղարվեստական գրականության բաժինները։ Գրքերի ընտրության խնդիրը, լավ գիրքը վատից զանազանել գիտենալը, շատ մեծ նշանակություն ունի բանվորների համար։ Եթե վատ գրքեր կարգալ, այն ժամանակ կարելի չէ ընտելանալ, և Գոգոլի հերոս Պետրուշկայի նման կարգացող լինել։ Ինքնագլուխ, պոռնոգրաֆիկական վեպերի հանդիպելով, բանվորն այնպես է փշացնում իր ճաշակը, վոր երբ վերջապես նրա ձեռքն ընկնում է պատահամբ գեղարվեստա-

կան մի մեծ գրողի վորևե գրվածք, գիրքը կարող է դուր չը գալ նրան, և բանվորն ընդմիշտ մնում է վատ գրքերի ազդեցության տակ։ Մեր բարձրատաղանդ գրական քննադատները, վորպեսիք են Բելինսկի, Չերնիշևսկի, Դոբրոլյուբով և Պիսարև, անմատչելի էյին 90 թվականներում, վորովհետև արգելված էյին ու շրջանառությունից վերացված։ Բանասեր ընկեր Ֆյոդորովը, պատահամբ հետաքրքրվելով չարալից հայհոյանքով, վոր աջակողմյան «Гражданин» և «Луг» լրագիրները թափում էյին այդ գրողների գլխին, մեզ հնարավորություն տվեց ծանոթանալու մեր գեղարվեստական և քննադատական գրականության հետ։

Վո՞ր գրվածքն է գեղարվեստական և վո՞րը վոչ ու ի՞նչ է արվեստը, այդ բոլոր խնդիրներում ամենքիցս շատ հեռու անցավ ընկեր Վասիլի Կուսցցովը, չը նայելով վոր նա ըստ երեւոյթին, «Շեպելևսկիներից» էր, թեև նրան հովանավորում և ոգնում էյին այնպիսի լավ ու ազդեցիկ բանվորներ, վորպես Սիգորոսկինը և Նիկոլայևը, բայց ելի ճախարագործական արհեստը նրան չէր հաջողվում։ Իմ դիմաց աշխատելով, չը նայած Նիկոլայևի զգուշացումներին չը լսել «Բորովոյ»-ին, նա ինձ հետ վերապրեց կրոնով հափշտակվելու և հիասթափվելու բոլոր

շրջանները: Բանվորական շրջանից վերածնված աշխարհ դուրս եկող ընթերցողին այն ժամանակներում առաջարկում էյին բարեմիտ ու ազգասեր շաբաթաթերթերը, վորպիսիք են «Родина», «Нива», «Север» և այլն: Առանձնապես «Север»-ում հոգվածներ էյին գետեղվում այն բովանդակությամբ, վոր սուրբ գեղարվեստը չը պետք է սուղ շահագրիտական նպատակների ծառայի: Գեղարվեստը-գեղարվեստի համար է, ասում էյին մեզ:

Վ. Կուպցովը, Բելինսկու և „Русское Богатство“ ամսագրի հետ ծանոթանալով, հանգավ այն եզրակացությանը, վոր գեղարվեստը ընդհակառակը, պետք է ծառայի բանվոր դասակարգի և մարդկության ազատագրության գործին: Պատմության ծաղրի առարկա, այդ թույլ ճախարագործ, բարձր ճակատով ու մոխրագույն աչքերով, Կուպցովը ցարիզմի դեռ ամենախուլ ժամանակներում, երբեմն մինչ երեկո փիլիսոփայական զրույցներով եր զբաղված: Այդ պայմաններում նրանից, գուցե, կարող եր դուրս գալ լավ գրական քննադատ, կամ գեղարվեստագետ: Բայց կյանքի ծանր պայմանները, բանտարկության չորս տարիները Յակուտսկի շրջանում, բալրովին հաղթեցին նրան: Նա հոգեկան հիվանդություն ստացավ: Նրա շնորհիվ, Պրիյուտովի և

«Նարոդովոյցինների» հետ դեռ ծանոթությունից առաջ, մենք փոքր ինչ սովորեցինք լավ գրքերը վատերից զանազանեցնել, և արվեստի աշխարհում դեկադենտներին բացասորեն վերաբերվել: Մինչդեռ մենք Կոստյուկովի հետ սոցիալիստներ էյինք վորոնում, Կուպցովն այս կամ այն գեղարվեստական զրվածքներն եր գտնում մեզ համար:

Ասենամենձ ազդեցությունը թողեց մեզ վրա Նեկրասովը: Նրա թախծալից բանաստեղծությունները, նրա վշտի ու զայրույթի մուգան, ավելի մտերիմ, ավելի հարազատ եր մեր սրտին: Նրա բանաստեղծություններից հատվածներ, վորոնք գետեղված էյին հետադիմական զրվածներում, ուղղված էյին հեղափոխության դեմ, և փորաղրված նրա գերեզմանաքարի վրա. սարսափեցնում էյին մեզ և մեր սրտերում ուժգին բաբախում առաջ բերում:

Թեև Նեկրասովի բանաստեղծության մասին աննպաստ կարծիք ունեյին նույնիսկ այնպիսի խոշոր գրողներ, վորպիսին է Ն. Տոլստոյը, բայց Նեկրասովը եր, ու միշտ կֆնա ժողովրդական վշտերի յերգիչը, և բանաստեղծ ամեն մի բանվորի համար, վորին անտանելի յե կապիտալիստական լուծը: Մյուս գրողը, վոր Նեկրասովից հետո ազդեցություն ունեեր ինձ վրա, այդ Գոգոլն

եր: Նրա «Տարաս Բուլբա»ն, վորպէս արտահայտու-
թյուն Ուկրայնայի կազակ-գյուղացիական ու-
ժեղ ու կայուն մարտիկի, հեղափոխական շրջանում,
առաջ եր բերում բուն ցանկություն լինել նույն-
պէս ուժեղ, կայուն, և նույնպէս անհաշտ, ինչ-
պէս և ինքը: Այլ մեծ գրողների մասին, ինչպէս
ես արդեն ասել եմ, պատմութեան ծաղրով մենք
իմացանք ամենահետադեմ լրագրների, «Гражда-
нин»-ի և «Луг»-ի միջոցով:

Այդպիսով, այն ժամանակ, երբ ժողովրդա-
կան լուսավորութեան Միւնիստր Գրաֆ Դելյա-
նովը, արտաքսում եր դպրոցներից «խոհարարու-
հիւնների» զավակներին, և Պրեզիդենտը մտրիկի-
զացիայի յեր ենթարկել տերաբեռների ու կրօնա-
վորների սև բանակը, յերբ բանվորի առաջ փա-
կել էյին բոլոր դոները դեպի այն դրողները, վո-
րոնք սթափեցնում էյին ամբողջը, մենք, բան-
վորներս, բանվոր դասակարգի բարեկամներ դըա-
նելը սովորում էյինք գերեզմանոցներում ու հե-
տադեմ մամուլում: Սթափվելով, կրօնական հա-
շիշից ազատվելով, ես սոսկացի կանգնելով կյան-
քի դաժան իրականութեան առաջ:

Ուղղափառությունը, ցարիզմը, «վելիկոու-
սական շովինիզմը», ուսս վերնաշաղկիկը և պո-
լուշուբկաները, երկար մտուքը և հատուկ սան-
րված գլուխը, այդ բոլորն ինձ ատելի դարձան:

Բոլոր լավը և նորը, — ասում էյի յես, պետք
է արևմուտքից վերցնել, վորը մեզանից ավելի
շատ է առաջադիմել: Բայց արևոր հնությունից մի
բան միայն դեռ մտերիմ ու մոտ եր մեզ համար,
այդ մեծ Նովգորոդի վեչեվոյ զանգի ձայնն եր
(վեչե-նախկին ուսս քաղաքացիների համայնա-
կան խորհուրդը, կարևոր գործերի համար), իր
վեչեյով, մեկ էլ Զապորոժցիների ամրավայրի
(Յապորոյսկայա սեչ) գեմակրատիզմը: Ի՞նչպէս
էյի ես ուզում, այն խավարում, վոր պա-
տում եր Ռուսաստանը, նորից հնչեւ վեչեյի
զանգը, վոր նորից վորպէս ծով, ակելոծվեր ու
աղմկեր ժողովրդական վեչեն:

Քանի վոր հավատում էյի ասածուն, ես
տարված էյի ապագա կյանքի հավիտենականու-
թյամբ: Իսկ երբ արդեն ազատվեցի այդ հավա-
թյամբ, ուսս իրականութեանը, նրա գորողովոյնե-
րով, ժանդարմներով, և դարևվոր հալատակութեամբ
ինձ անչափ անմխիթար ու մոռյլ թվաց:
Ինձ անչափ անմխիթար ու մոռյլ թվաց:
Կյանքն այլևս չեր հրապուրում ինձ և ես ատիթ
եի վորոնում մեռնելու, բայց մեռնել անար-
գանքի: Վրեժն առնելուց հետո, ստորութեան,
դարավոր ճնշումների ու խաբեբայութեան հա-
մար:

Մոռյլ ատելութեամբ էյի ես նայում հա-
րուստներին, երբ հանդիպում էյի նրանց: Ես

սոցիալիստներ եյի վորոհում, վոր ուումը նետեմ, սպանեմ թագավորին և մեռնեմ երջանիկ, զի-տակեցելով, վոր լուծեցի վրեժս: Այսպես անցավ ամառը, եկավ աշունը ու նորից սկսվեցին դասերը, մենք անցանք երրորդ դասարանը:

Ամեն որ մենք զալիս եյինք երեկոյան ժամի 8-ին և ժամի 10-ին վերադառնում: Կիրակի որերը պարապում եյինք առավոտվա ժամի 10-ից մինչև կեսօրվա յերեքը: Լրագիրների հոգվածները հասկանալու համար, վորոնք լի եյին ոտար բառերով, ոտարագրի բառարան գնեցի և լրագրական հոգվածները կարդում եյի բառարանի ոգնությամբ այնպես, ինչպես վոր շտար լեզուներով գրքեր են կարդում:

Ոգտվելով բանվորների անբավականությունից գնահատումների մշտական իջեցման խնդրում, ես սկսեցի բացատրել, վոր մեղավոր ե այստեղ այն հնազանդությունը, վորի պատճառով մենք, բանվորներս, տանում ենք ամեն բան:

Այնուհետև ես պարզում եյի, վոր այդ հանցանքի մեծագոյն մասը ընկնում ե տերտերների վրա, վորոնք քարոզում են մեզ չարիքին չըղիմադրելու պատգամը: Այդպիսի, մեղմացրած ձեւով՝ իմ ազիտացիան հաջողություն ունեցավ:

Փականագործերից մեկը, Պավել Անդրեևիլը, վորին ես ժուժկալների ընկերության անդամ եյի

դրել և հետո տեղափոխվել եր երեկոյան դպրոցը, չը կարողացավ տանել այն փոփոխությունը, վոր կատարվել եր իմ մեջ և ամբաստանեց ինձ տերտերի առաջ: Իմ բացակայության ժամանակ, մեզ մոտ գալով, նա վախեցրել եր և մորս. «Ձեր Սաշկան աստըծուն չի հավատում, և թքում ե սուրբ պատկերների վրա: Ապա ցույց տվեցեք նրա գրքերը»: Գտնելով բազարում իմ գնած «Բոլոր դարերի ու բոլոր ժամանակների զադանի ընկերությունները» գիրքը, նա տարավ այդ տերտերի մոտ: Գիրքն որինական, թույլատրված դուրս եկավ, բայց մայրս քիչ եր մնում խելագարվել, երբ իմացավ, վոր ես աստծուն չեմ հավատում: Նա շարունակ արտասվում եր և նրան շարունակ թվում եր, թե վրաս ինչ վոր սև ճանճեր են հարձակվում: Նա վերցնում եր սրբիչը և այդ կարծեցյալ ճանճերին շարունակ քշում: Ստիպված եյի բժիշկ հրավիրել:

— Ի՞նչ ե պատահել Ձեզ. — հարցրեց նա մորս:

— Դե, սաշկան այլևս աստծուն չի հավատում, մայրս ել ցնդվեց:

— Ի՞նչպես թե չի հավատում, նորից հարցրեց զարմացած բժիշկը:

— Դե, հենց այնպես, ելի, ասում ե, թե աստված չկա, տերտերները սուտ են ասում,

խաբուժման մեզ, — շարունակեց քույրս, բայց միթե այդ հնարավոր ե, վոր նա — ամենակալը գոյությունն չունենա:

Բժիշկը զարմացած նայեց վրաս, ինչ վոր դեղ գրեց և հրաժարվելով իմ առաջարկած ուղւոց, ասաց. — Անհանգիստ չը լինեք, Ձեր մայրը կը հանգստանա ու կառողջանա:...

Անդրեւեւը նույն իսկ դպրոցում իրարանցում առաջ բերեց: Տերտերը բարձրաձայն դասերի ժամանակ երեք անգամ կրկնեց իրար հետեւից, վոր հակալրոնական ազիտացիա թույլ չի տալ: Բարեբախտաբար, մի փոքր բթամիտ Պալլուշա Անդրեւեւն ընդունել եր ինձ աղանդավորի տեղ:

Այդպես անցավ ձմեռն ու յեկավ ամառը: Գննություններից ու չորրորդ դասարանը փոխադրվելուց հետո, եկան և արձակուրդները: Մենք բոլորս շարունակում եյինք սոցիալիստներ փորոնել, բայց նրանց չեյինք հանդիպում: Այդ բանը մեզ շատ եր տխրեցնում...

Մայրս հաշտվել եր այն մտքի հետ, վոր իր «ամենասիրելի վորդին» անաստված դուրս յեկավ: Նա առողջացավ, միայն ժամանակ առ ժամանակ արտասվում եր: Պալլու Անդրեւեւն աշխատում եր բռնել իմ տեղս նա շարունակում եր ուղղափառ եկեղեցական ազիտացիան և ժուժկալ ընկերու-

թյան անդամագրությունը, բայց այդ նրան չեր հաջողվում: Հասավ 1894 թվի աշունը: Հեղափոխական ուսանող, կամ նիգիլիստ գտնելու հույսերս դեռ չը կորցրած, մենք նորից սկսեցինք հաճախել դպրոցը: Չորրորդ դասարանի աշակերտների թիվը, վորոնք անցել եյին այդ դասարանը, տասից ավելի չեր: Դասերը խլում եյին մեր բոլոր ժամանակամիջոցը: Դիտելով այդ դասարանի աշակերտներին, մի որ չեյի անցնում, վորն ես նոր եկածներից մեկն ու մեկի հետ չը խոսեյի տերտերների ու հարուստների դեմ: Այդպիսով ես ծանոթացա Բորիսով կոչված նոր աշակերտի հետ: Մի որ, հուլիսին, յերբ դասերից հետո, յերեկոյան ժամի 11-ին եր մոտենում եյի տանը, անսպասելի հանդիպեցի մեր կրոնասույց տերներին:

— Ա, Շապովալով, վո՞րտեղից ես գալիս, դպրոցից: Բայց դու բավական հեռու ես բնակվում: Սմբողջ օրն աշխատում ես, իսկ երեկոյանը դպրոց... և այն ել այդչափ հեռու: Գովելի ե... գովելի... Լսի՛ր, Շապովալով, վաղուց ե յես ուզում եյի խոսել քեզ հետ: Դու լավ աշակերտ ես. շուտով կը վերջացնես դպրոցը, դիպում կը ստանաս, իսկ հետո՞:

— Ձը գիտեմ, տեր-հայր, — պատասխանեցի ես:

—Բայց,—շարունակեց տերտերը,—խնչու ես դու այդ հիմարություններով լցրել գլուխդ, ինչ վոր քարոզություններ ես անում, և կարծում ես, թե ես չը գիտեմ, Անդրեեֆն ինձ ամեն բան պատմել է։ Այ տղա, թող այդ չար մոլությունը, վերջացրու դպրոցը, արի ինձ մոտ։ Ես քեզ արքունի հաշվով կուղարկեմ սեմենարիա, իսկ այնտեղից քո ընդունակությունների պատճառով քեզ համար բաց կը լինեն և հոգեվոր ճեմարանի դռները... և դու կը լինես այն ժամանակ ուղղավառ ուսուցիչ և վոչ թե մի վոմն»...

Տերտերի այդ առաջարկությունը և՛ շփոթում, և վախեցնում էր ինձ։ Ինձ շատ վախեցրեց Անդրեեֆի ամբաստանությունը։ Չը վստահելով ուղղակի ասելու, վոր ես ատում եմ տերտերներին ու կրոնը, ես ձևացա, վոր լավ չեմ հասկանում տերտերի ասածն ու ավելացրի, վոր կը մտածեմ դրա մասին։

Դիմիտրի Ֆյոդորովը այն ժամանակ արդեն մեզ հետ չէր։ Նա փոխադրվել էր այլ գործարան ու ինձ էլ գրում էր. «հեռացիր, Սաշկա, «Վարչավկայից» — աշխատել կը սովորես»...

Արևմտքում տեղի ունեցող գործադուլներին, բանվորական շարժման ու սոցիալիստական կուսակցությունների մասին ես շատ մթնալից, ա-

նորոշ հասկացողություն ունեյի։ Դադարեցնել գործարաններն ու Ֆաբրիկանները նույնիսկ միայն Ուվոդնի ջրանցքի մասում, ուր ես ապրում էյի, և գրավիչ էր, և կարծես թե, անիրագործելի։ Ես դեռ չէյի հավատում, վոր մեր բանվորները կարող են կազմակերպված դուրս գալ և այդպիսի համաձայնության հասնել։ Բորիսովը, վորին ես փորձում էյի մեր շրջանը քաշել, ասաց մի որ. — «Ես ձեզ կը ծանոթացնեմ Միշկա Տուլուպովի հետ։ Նա սովորում է յերկրորդ դասարանում։ Նա շատ ձեռնաուտ է ձեզ, նա էլ ինչպես և դուք խոսում ե թագավորի, տերտերների ու հարուստների դեմ, իսկ ես, գիտե՞ք, վախենում եմ, փառավո՞նները կարող են ձերբակալել»...

“НАРОДНАЯ ВОЛЯ,” ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՄՏՆԵԼԸ

Դերձակ Միխայել Տուլուպովը առաջին հայացքից վրաս աննպատ տպավորություն թողեց։ Միջակ հասակի, բավական անշնամար, նա ինձ այնքան էլ խելոք չթվաց և նույնիսկ թվաց, վոր նա սահմանափակ հայացքների տեր մարդ է։ Բայց երբ լավ գիտեցի նրան, ես տեսա, վոր նրա յերեսին և աչքերում կար մի ինչ վոր ազնիվ,

ուղիղ, անկեղծ ու անձնավիրություն, ցույց տվող մի բան: Ես կարծես թե արամադրված եյի նրան մոտենալու և հենց առաջին խոսքերից հասկացա, վոր նա վոչ լրտես եր, և վոչ ժանգարմ, այլ անկեղծ բանավոր: Նրա հետ ունեցած զրույցից ես իմացա, վոր նա արդեն վաղուց լսել ե իմ մասին դպրոցի աշակերտներից, և առիթ եր վորոնում ինձ հետ ծանոթանալու: «Ինձ ասել են, վոր դուք սիրում եք զրքեր կարդալ: Եկեք ինձ մոտ վաղը յերեկոյան: Ինձ մոտ կը տեսնեք ընկերների մի շրջան: Մենք զբաղվում ենք ինքնակրթությամբ, կարդում ենք և այլն»: Ես, ի հարկե, պատասխանեցի, վոր համաձայն եմ, կը գամ:

Թեև Մ. Տուլուպովը դերձակ եր ու բանվոր ուսանողի կամ կարգացած մարդու տպավորություն չեր թողնում, բայց ներքին մի ինչ վոր ձայն ասում եր, վոր նա պատկանում ե հեղափոխականների շրջանին: Յեվ նրա խնդիրը վոչ վոքին չասել այդ շրջանի ու մեր տեսակցության մասին, հաստատեցին իմ ենթադրություններս: Գիշերըյ յես գրեթե չը քնեցի: Մյուս որն ինձ առանձնակի յերկար եր թվում: Անհամբեր հաշվում եյի ժամերն ու րոպեները: Վերջապես, գուդոկը հնչեց: Ես առաջիններից մեկը դուրս թոա գործարանից:

— Այդ հւր ես այդպես շտապում, հարցրեց ինձ հասնող Կոստլոբովը:

— Լոկր, պատասխանեցի ես, և վոչ վոքի մի առի: Կարծում եմ, վոր գտել եմ նիդերլանդներին այսօր գնում եմ ծանոթանալու:

— Հա, Ալեքսանդր, գուցե վաղը մենք նոր կյանք սկսենք:

— Գու այնպես ես նայում հարուստներին փողոցներում, վոր նրանք քո հայացքից խլրտնում են».— ասաց ինձ մի որ Կոստլոբով: Յեվ հիրավի, այն ժամանակ ես ասլրում եյի, մի անհուն ատելությամբ: Ես ասում եյի տերտերներին, թաղավորներին, և բոլոր հարուստներին: Անդադար հիշում եյի ես, թե ի՞նչ սարսափելի պայմաններում ենք ասլրում մենք—բանվորներս, և թե ի՞նչպես լրբաբար խաբում են մեզ երկնքի դրախտով: Ես չեյի կարողանում թաղցնել զգացրախտով: Ես չեյի կարողանում թաղցնել զգացմունքներս: Հաստավոր բուրժուա տեսնելիս մտաբերում եյի հորս, վորին հարուստները ջարդել եյին, փշրել ատամները, մտաբերում եմ քրոջս, վոր թոքախտից մեռավ, և ատելության մռայլ կրակը, կամքիս հակառակ, բռնկվում եր իմ հոգում: Չը հավատալով այլևս դրախտի մասին պատմված հեքիաթներին, ես չը գիտեյի գեո, թե ի՞նչպես պետք ե աշխարհում դրախտ ստեղծել, չը հավատալով այլ ևս աս-

տրծուն, ես շատ հեռու անցա բանվոր մաս-
սայից, վորը շարունակում եր խարխալել հո-
գետը ստրկության մեջ, և այդ պատճառով ինձ
թվում եր, վոր մի բան ե մնում միայն՝ մեռնե-
րումը ձեռքիս, վրեժ առնելով թագավորներից,
տերտերներից ու հարուստներից:

Բանաստեղծ Հ. Հայնեն իր «Ձուլհակները»
բանաստեղծության մեջ տալիս եր մեզ այն
տրամադրությունը, վոր վորոշ պայմաններում
կարող ե ապրել պրոլետարիատը:

Յերբ ես գնում եյի Տուլուպովի մոտ, ինձ
թվում եր, թե յես անցնում եմ այն անապա-
տով, վորի մասին Չեխովի մի պատմվածքում
ասված ե, վոր այդ կողմով անցել են միայն
նրանք, վորոնք արհամարհել են կյանքը ու մահից
ել չեն վախեցել: Դուրս գալով տնից, ես հրա-
ժեշտ եյի տալիս կյանքին, վորը վոչինչ չեր
տվել ինձ: Ես համոզված եյի, վոր նիգիլիստ-
ները, նույնպեսի առեւտրյամբ լցված, ինչպես և
ես, կառաջարկեն ինձ վրեժխղիւր լինել և զոհ-
վել այն արտասուքի ու այն անպատվության հա-
մար, վոր կրում եր բանվորը: Ես արդեն տես-
նում եյի այն սարսափը, վոր պատել եր բոլոր
հարուստներին, երբ հայտնվեց, վոր բան-
վորի ձեռքից ընկավ աշխարհի աստվածը— թագա-
վորը: Ես արդեն տեսնում եյին ինձ ամբոխի

ձեռքում, վոր ծեծում եր ինձ, դեպի բանտ ու
այնուհետև կախաղան տանում: Բայց ես բախ-
տավոր եմ մեռնում և այն պատճառով, վոր
ես լուծեցի վրեժս... «Նզովք քեզ, թագավոր, բո-
լոր դժբախտների վամպիր, դու հո չես խղճում
համբերատար աղքատներին»...

Պաշարված այդպիսի մտքերով, ես անց-
նում եյի դեպի Կրյուկովի ջրանցքի ծովափը,
ուր նավթի լաւտերի աղոտ լույսի տակ անցու-
ղարձ եր անում Տուլուպով Միխայիլը, և ինձ
սպասում: Չեռք առնելով բոլոր հարկավոր նա-
խազգուշ միջոցները, մենք անցանք Մ. Տուլու-
պովի բնակարանը:

Փոքրիկ, նեղ սենյակում, սեղանի մոտ, ինք-
նայեռի շուրջը նստած եյին Տուլուպովի եղբայր
Վահանագործ Գրիգորին, գրաշար Նիկոլա Բելո-
վահանագործ Վասիլ Պետրովիչ Պրիյուտովը:
Տեղեկանալով, վոր ընկել եմ բանվորների շրջա-
նը, ես շատ հիասթափվեցի: Ինձ թվում
եր, վոր բոլոր նիգիլիստները ուսանողներ են:
Այդ շրջանի բոլոր անգամների միջից առանձին
աչքի եր ընկնում ընկեր Պրիյուտովը: Նա ան-
պայման իր ժամանակի ամենապառաջագետ
վորներից մեկն եր: Բարձրահասակ, գեղատեսիլ,
գունատ, խելոք գեմքով, արտահայտիչ աչքերով,
նա բոլորովին բանվորի նման չեր: Շատ զար-

գացած, կարդացած, ինտիլիգենտ, նա ավելի շուտ նման եր ուսանողի, ուսուցչի կամ գեղարվեստագետի:

Ողեսայի մոտ, հարավում ծնված, նա չէր հաշտվում գավառական կյանքի բթացուցիչ պայմանների հետ, վորի տիղմը տիրում էր մեր չորս կողմը: Յեվ նա Պետերբուրգ անցավ, ուր ձրգտում էյին շատերը, նրանք, վորոնք խզում էյին իրանց կապերը հնի հետ: Շփվելով ուսանող երիտասարդության հետ, նա շփվում եր նարոգովուցիների և մարքսիստների հետ, վորոնք այն ժամանակ նոր էյին հանդես եկել: Նա անցավ „Народная Воля“ կուսակցություն մի խմբակը վորը 1893 թվին կազմակերպեց Վասիլևսկի կրդգում իր ապարանը և իր գոյության մասին հայտարարեց մի քանի թուղցիկներով: Համոզված նարոգովուցե-տերրորիստ դառնալով, Պրիյուտովը գրավեց իր շրջանը բանվորներ հրավերելով և մտադիր եր այդ շրջանը առաջարկել „Народная Воля“ կուսակցությանը, վորպես մի մարտիկ խմբակցություն:

Նրան շատ եր զբաղեցնում այն միտքը, վոր ցարի վրա բանվորի ձեռքով նետված ուռմբի պայթյունի վորոտը, այսքան տարվա դադարից հետո, կը սթափեցնե երկիրը, կը ցնցի հասարակությունը, կը ստիպե կառավարությանը

երերվել, և առաջ կը բերի հեղափոխության նոր ալիք: Նա կողմնակից եր Միխայլովսկու հերոսների ու ամբոխի մասին գրված թեորիային: Նա չէր հավատում, վոր մասսաները կարող են ընդունակ լինել վոտքի կանգնելու, ապստամբելու: Ծանոթանալով ինձ հետ, նա առաջարկեց ինձ պատմել իմ վերապրումների մասին: Ես պատմեցի, վոր մարդկանց մեջ ինձ միայնակ զգալով և տեսնելով, վոր նրանցից ոգնություն սպասել չի կարելի, ես կրոնի ու քրիստոնեության կողմնակիցը դարձա: Ես հմայվեցի քրիստոնեական եղբայրության, և նրա քարոզած չարիքին չը դիմադրելու զաղափարով, փայփայում էյի թշնամուն սիրելու միտքը, և ժուժկալների ընկերության ակտիվ անդամը դարձա: Բայց հակերության ակտիվ անդամը դարձա: Բայց համոզվելով, վոր աստված չը կա, վոր դա տերտերների հնարած ստերից ամենամեծն է, ես հասկացա, վոր մենք մոլորվում էյինք: Ես տեսնում էյի, վոր չարիքին չը դիմադրելու գաղա-նում էյի, վոր չարիքին չը դիմադրելու խաբուսիկ վարը գործարանում միանգամայն խաբուսիկ հասկացողություն եր, վոր Քրիստոսի ակտիվ կողմնակիցը, վորը չէր բողոքում դնահատումների իջեցման դեմ ու չէր պայքարում հարուստների դեմ, այն հանցավորն եր, վորի շնորհիվ հազարավոր երեխաների բերանից խլվում եր կաթի վերջին կաթիլը ու հացի վերջին պատառը:

Յեվ ես հանգեցի այն եզրակացության, վոր այդ բոլոր չարիքների դեմ պետք ե կռվել ամեն մի-ջոցներով:

— Բայց քանի տարի անցավ, մինչև վոր Դուք ազատվեցիք տերտերների ազդեցությունից, և եկաք այն եզրակացությանը, վոր աստ-ված չը կա ու պետք ե կռվել կապիտալի դեմ. — հարցրեց ինձ Պրիյուտովը:

— Շատ տարիներ, — պատասխանեցի ես:

— Հիմա տեսնում եք, — շարունակեց նա, եթե մենք ամեն մի բանվորի առանձին-առան-ձին կըթելու լինենք, կանցնեն տասնյակ տարի-ներ ու այդ բանից վոչինչ դուրս չի գալ: Բան-վորներից միայն առանձին անհատներ, ինչպես վոր դուք այդքան տարի անցնելուց հետո, կա-րող են գիտակցել կռվի ու վրեժի անհրաժեշ-տությունը: Առանձին անհատներից ավելի հեշտ ե մարտիկ խմբեր կազմելը: Նրանք ուժմբեր կը նե-տեն և թագավորներին ու մինիստրներին սպա-նելով, կը ստիպեն կառավարությունը զիջում-ներ անել:

— Տվեք ինձ ուժմբեր, — ասացի ես, — ես պատրաստ եմ նետելու այդ ուժմբերը ու մեռ-նելու... Կոստլորովն ու Կուլպովը նույնպես պատրաստ են ուժմբ վերցնել ու նետել թագա-վորների և հարուստների վրա: Կոստլորովի հետ

մենք վաղուց նիզիլիստներ ենք վորոնում, շարունակեցի ես, իսկ առաջ, տերտերներին ու հորս լսելիս, ես կարծում եյի, թե նիզիլիստ-ները դահիճներ են: Այժմ վաղուց համոզվել եմ, վոր սխալ եմ եղել, նրանք դահիճներ չեն, կռվում են մեզ, ճնշվածներիս ազատելու հա-մար, և ընկնում անհավասար կռվում:

— Ընկերներ, առաջարկեց Բելովը, գնանք զբոսնելու: Այստեղ անհարմար ե դառնում շա-րունակելու մեր զրույցը, մեզ կարող են լրտեսել:

Մենք դուրս եկանք Սադովայա փողոցը, անցանք Վոզնեսենսկի պրոսպեկտը, Նիկոլայ I-ի արձանի մոտով, վորի մասին Յոդորով ասում եր. — «Հիմարը խելոքին կը հասնի, եթե Իսա-հակը չարդելի» *):

Այնուհետև անցանք Իսահակովսկի տաճարի մոտից վորը վիթխարի հսկայի նման բարձրա-նում եր մթության մեջ, և դուրս եկանք դեպի Պալատյան կոչված ծովափը: Արդեն ուշ եր, ծո-վից փչում եր ցուրտ քամին, ջուրը բարձրանում եր և Գալբոնի նավահանգստին սովորականի նման հեղեղ սպառնում: Նեան ալեկոծվում եր և խա-րխիսների վերա կանգնած նավեր ձոճոճում ու հառաչում եյին: Մենք հենվեցինք ծովափի քա-

*) Իսահակի տաճարը Պետերբուրգի տաճարներից մեկն է:

րե պարիսպների վրա: Մեր ձախ կողմում գրտնվում եր Ջսեռային պալատը, աջից, ջրի լայն տարածութեան այն կողմում, վորպես մի մռայլ գիծ, գծագրվում եր Պետրոպավլովսկի ամրոցը:

Մի ինչ վոր վախազդեցիկ բան եր փշում այդ մռայլ գետից, վորի փրփրադեզ ալիքները աղմկում էին ու անցնում առաջ: Այդ մռայլ ամբողջունների շրջապատը և զանգերի „Коль Сламень“ մեղեդին այնքան սիրալիր տալավորութունն եր թողնում: Պրիյուտովը բացատրում եր ինձ, վոր նիգիլիստների կուսակցութունն չկա, վոր կա սոցիալիստների „Народная Воля“ կուսակցութունը, վորը տերրորի միջոցով կռվում ե ժողովրդի ազատագրութեան համար, բայց կուսակցութեան ամեն մի անդամի, վորն ուղում ե հետեւել ժեյաբովի որինակին և ձեզ, ել նրանց թվում, ժանդարմները կարող են ձերբակալել և ձգել այն քարե տապալիք, վոր գտնվում ե գետի այն կողմում, ասում եր Պրիյուտովը: Նրա ձեռքերը ցույց էին տալիս պալատը, ուր ապրում ե ժողովրդին ճնշող բռնակալ թագավորը, և բանտը, ուր տառապում են նրանք վորոնք վորձում են ազատել այդ ժողովրդին: Լապտերի յերեւող լույսը միջոց եր տալիս դիտելու Պրիյուտովի աչքերը, ուր մռայլ վառվում եր վրեժի և ատելութեան կրակը դեպի թագավորը ու հարուստները....

— Իմ ամբողջ կյանքը մի բանտ ե յեղել: Կյանքն այլ ես ինձ չի հրապուրում: Ռումբ տվեք ինձ, ասացի յես, — ես չեմ վախենա վոչ բանտից, վոչ փորձանքներից և վոչ կախաղանից:

Վճռված եր, վոր ես կը մտնեմ „Народная Воля“ կուսակցութեան խմբակցութեան մեջ ու Պրիյուտովին կը ծանոթացնեմ իմ բոլոր ընկերների հետ: Մենք հրաժեշտ տվեցինք իրար և ցրվեցինք մեր տները: Բախտավոր այն բանով, վոր գտա նրանց, վորոնց երկար ժամանակ վորոնում էի, ես տուն վերադարձա: Մեր տան դարբասի մոտ, ուր ապրում էի, նկատեցի մի մութ ուրվական: Դա Կոստլոբովն եր, վոր սպասում եր ինձ:

— Գիտես Սաշկա, — ասացի նրան — յես գտա նրանց, վորոնց մենք այնքան երկար վորոնում էինք: Բայց նրանք նիգիլիստներ չեն: Նիգիլիստներ վաղուց չըկան: Նրանք նարոդովեց սոցիալիստներ են: Նրանք ցանկանում են հենց նույնը անել, ինչ վոր մենք ենք մտածում — ումբ նետել թագավորներին:

— Յես պատրաստ եմ, — ասաց Կոստլոբովը:

„Народная Воля“ խմբակցութեան մեջ ինտելիգենտ ղեկավարների, ես շատ քիչ էի հանդիպում: Անպայման հավատարով այնպիսի աչքի ընկնող բանվորի, վորպեսին եր Վ. Պ. Պրիյու-

տովը, վորը կարող եր, ինչպես ասում էյին, տա-
սը ինտելիգենտի պատասխան տալ: Ինտելի-
գենտները բանակցում էյին մեզ հետ Պրիյուտո-
վի միջոցով: Վորովհետև ժողովրդի ազատագը-
ման կողմնակիցներն իրենց գլխավոր ուշադրու-
թյունը դարձնում էյին առանձին անհատների,
հերոսների վրա, վորոնց հակադրում էյին տգի-
տության մեջ խարխալող ամբոխին, այդ պատ-
ճառով մենք մեզ անհատական հերոսների մի տե-
սակ կուլտ էյինք ներկայացնում: Ես ազահու-
թյամբ հետևում էյի այդ վոչ հասարակ մարդ-
կանց ամեն մի խոսքին: Նրանք հասկանում և
զգում էյին միլիոնավոր չքավորների տառապանք-
ները նրանք խանձվում էյին ատելությամբ դեպի
թագավորը և այլ բռնակալները: Բանվորներին,
բերում էյին Պրոմեթեոսի հուրը: Նրանք անկեղ-
ծորեն ու խորալից սիրում էյին ընկճված ուս
ժողովրդին, ի դեմս վորի ճանաչում էյին բան-
վորին ու գյուղացուն: Յեւ հանուն այդ ժողո-
վրդի վիճակի բարելավման, նրանք պատրաստ
էյին անել ամեն բան, ինչ վոր կարող էյին:
Ընկճված ժողովուրդը, նրանց աստվածն եր,
հանուն վորի նրանք տրեխներ հաղած և ցնցո-
տիների մեջ կորած, կախաղան էյին բարձրա-
նում: Ռուս ժողովրդասեր ինտելիգենցիան այդ
վիերին աստիճանի հետաքրքիր երևույթը պատ-

մության մեջ— կազմում և նրա գեղեցիկ եջե-
րից մեկը: Խորին հարգանքով ես հիշում եմ նրանց
բոլորին և վորպես բանվոր ասում, «հարգանք
ձեզ»:

Մինչև նրանց հետ ծանոթանալը, յես գիտեյի
միայն ատել: Նրանց հանդիպելուց հետո յես
սովորեցի սիրել, բոլոր խեղճերին ու ճշվածնե-
րին ինչպես սիրում էյին իրենք: Պետք է ճշմա-
րիտը խոստովանել, վոր ինտելիգենտ նարոդո-
վոլցիները՝ կարծես թե ավելի վոգելից էյին,
ավելի փափկալից, քան ինտելիգենտ մարքսիստ-
ները: Այս վերջինների համար բանականությունը
գերակշռում եր զգացմունքին, և այն ժամանակ
նրանք կարող էյին ավելի սահմանափակ մարդ-
կանց տալավորություն թողնել, քան նարոդովո-
լցիները: Բայց երբ, հետագայում, ես ծանոթա-
ցա ինտելիգենտ մաքսիստների հետ, ստիպ-
ված էյի համոզվելու, վոր նրանք ավելի լավ են
մտածում, քան նարոդովոլցիները:

Ինտելիգենտ նարոդովոլցիներից ես ամեն-
քից առաջ ծանոթացա Ալեքսանդր Ալեքսանդրո-
վիչ Յերզինսի ու նրա կնոջ, Լյուբա Վլադիմիրով-
նայի հետ:

Հետո, գաղտնի տարաբանում, ես հանդիպե-
ցի ընկեր կատանակային, Ֆեդուկովին և Յեկա-
տերինա Ալեքսանդրովնա Պրեյու— Իոհանսոնին:

Պրիյուսովի և նրա խմբի հետ ծանոթանալու օրից ես վերապերում եյի նոր տպավորութիւններ և միանգամայն տարված եյի նրանցով, ձերբակալման վտանգի մշտական սպառնալիքը, վոր մեզ վորսում են ու միշտ հետեւում մեր հանդիպումներին ու ժողովներին, մի առանձին կենսունակութիւն եր տալիս մեր այն ժամանակվա վերապերումներին:

Ես դիտակցում եյի արդեն, վոր ես վաղեմի վոչնչութիւնը չեմ այլ ես, ես այն բանավորը չեմ, վորին փողոցում չի կարելի տարբերել ամբոխից: Ես դիտակցում եյի, վոր ես անդամ եմ այն կազմակերպութեան, վոր այնչափ վտանգավոր ու ահարկու է կառավարութեան ու հարուստների համար: Բոլոր վերապերումները և նոր եյին մեզ համար, և՛ գրավիչ...

Գործարանը իր մեքենաների դղրդլունով, իր ճախարագործ մասերով, երեկոյան դաւընթացները իրանց ֆիզիկայով ու քիմիայով, մորս մասին հոգսը—այդ բոլորը երկրորդական դարձան ինձ համար: Ես շատ լավ գիտեյի, թե ի՞նչ վտանգ է սպառնում ինձ «Народная Воля» տերրորիստական խմբի մեջ մտնելուց հետո:

Բանվորների մեջ խուլ ու չափազանցեցրած լուրեր եյին շրջում այն վիճակի մասին, վոր սպասում է սոցիալիստներին:

Դեռ իմ հայրս և այլ բանվորներ պատմում եյին, վոր ձերբակալված սոցիալիստին նրստեսցնում եյին Պետրոպոլիսի բանտի քարե տուրակում, վոր լցվում եր ջրով: Երբ ջրի մեջ խեղդված սոցիալիստը մեռնում եր, այդ սենյակի յատակը բացվում եր ու նրա դիակը ընկնում Նեա գետը:

Սոցիալիստ դառնալ, բանվորների կարծիքով, կը նշանակեր նախորոք սարսափելի մահվան դատապարտել: Նարոդովոլցիների թեորիան իմ շրջանի մարդկանցից բոլորից շատ Վասիլիյ Կուպցովի սրտովն եր: Նիկոլան ու Սիգրոսկին Վասիլայի պատճառով միշտ բարկանում եյին ինձ վրա:

—Հիմար Վասիլա, ասում եյին նրանք Կուպցովին, ինչո՞ւ ես դու Բորովոյին լսում: Երկուսիդ ել կը բանտարկեն: Սա միակ ճանապարհն է ձեզ համար:

Վորչափ վոր առաջ Կուպցովը սուրբ գրքի լավ մեկնաբանն եր, այնչափ ուժգին ու կարդալով, նա մոտ ծանոթացել եր Բեկինսկու, Չերնիշևսկու Դորբոյլուբովի, Պիսարևի ու մեր գեղարվեստական գրականութեան հետ: Երբ մի տարուց հետո յես անցա մարքսիզմի կողմը, նա դեռ նարոդովոլցիների թեորիայի համառ կողմնակիցն եր: Այն ժամանակ ես նրա վրա ազդեցութիւն չու-

հեյի արդեն: Առանձնապես մխիթարական եր
գիտակցել, վոր ես միայնակ չեմ, վոր ես բա-
րեկամներ, ընկերներ ունեմ, վորոնց կարող եմ
վստահել: Ինձ շատ զարմացնում եր եզրայրա-
կան այն զգացմունքը, վոր տիրում եր Պրիյու-
տովի խմբում: Այդ յուրայնի փոքրիկ կոմմունա
եր, ուր ամեն բան ընդհանուր եր: Բոլոր այն
գեղեցիկը, լավը, վորի մասին ես երազել եմ և
վորը գոյություն ունեի առաջին քրիստոնեական
համայնքներում այդ բոլորը կար այստեղ:

Յուրաքանչյուրը աշխատում եր հոգալ ըն-
կերոջ մասին ավելի, քան եզրոր: Կյանքը լի եր
հոգեվոր, և մտավոր շահերով: Պրիյուտովը ժո-
ղովի վոգին եր: Երբ կղզիներից մեկում, կամ
ծովի ջրերում, ուր մակույկով մենք ծփում, հե-
ռանում եյինք, ես լսում եյի նարոգոփոցիների
հեղափոխական երգերը և ուկրայնական մրմունջ-
ները, ինձ տիրում եր մի խռովալից ու հմայիչ
տրամադրություն: Արևի հրեղեն սկավառն ար-
դեն խորասուզվում եր ծովում, մարում եյին
վերջալույսի մուգ կապույտ շողերը: Երկինքը
ժպտում նորածին լուսինի և աստղերի ժպտով,
արագ անցնում եր ամառվա կարճալից գիշերը,
շառագունվում եյին վազորդյան լույսերը, իսկ
ևս դեռ առկալին գերված եյի նոր վերապրում-

ներով և առկալին նիրհում եյի հնչյունների այդ
կախարդիչ աշխարհում:

Մի փոքր անց, Պրիյուտովը հայտնեց,
վոր մեզ, նրա խմբի անդամ-բանվորներին վի-
ճակվում ե մահափորձ պատրաստել Ալեք-
սանդր III թագավորի համար: Այդ պատճառով
զգուշությունը կրկնապատկվել եր, վորոշված եր,
վոր ամեն տեսակի քիչ թե շատ ակներև ազի-
տացիան ու պրոպագանդը գործարանում ու
գալրոցում դադարի: Պրիյուտովը նույնիսկ կար-
ծում եր, վոր ինձ հարկավոր ե բոլորովին հե-
ռանալ գալրոցից, ուր ես տերտերի աչքում ա-
րատավորված եյի և վոր ինձ պետք ե անցնել
մի այլ գործարան, ուր ինձ չեն ճանաչում: Երբ
ևս ընդունվեցի, Մ. Տուլուպովն անմիջապես թո-
ղեց գալրոցը, իր միտքի վերջացած համարե-
լով: Թեև ինձ սխալ մի քանի ասիս եր մնում
գալրոցը վերջացնելու համար ու թեև ես շատ
եյի ուզում վերջացրած լինել ուսումս, այնու-
ամենայնիվ ես թողի գալրոցը:

— Ի՞նչիս ե պետք այդ գիպումը, մտածում
եյի ես, միևնույնն ե, պետք ե կախաղանի վրա
որորվեմ...

Մենք մշակեցինք Ալեքսանդր III թագավո-
րի մահափորձի ծրագրերը: Վերջինս, Կատչինս
ուղևորվելով, ուր նա, Կ. Մարքսի ասելով,

ուսս հեղափոխութեան գերին եր, սովորաբար անցնում եր Վոզնեսենսկի համեմատ նեղ պրոսպեկտով: Պրիյուտովը, վոր վաղուց աշխատում եր այդ ուղղութեամբ, վորպես ձեի ավագ վարպետ բանում եր հագուստեղենի մի արհեստանոցում: Այդ արհեստանոցի մագաղինը ուղղակի Վոզնեսենսկի պրոսպեկտումն եր: Վճոված եր, վոր թագավորի անցնելու որը մեղանից մեկը ումբով կը մտնի այդ մագաղինը, վորպես հագուստի պատվեր ավող: Պրիյուտովը պետք ե զբաղեցնել նրան զրույցներով մինչև թագավորի անցնելու մոմենտը: Եւ թագրվում եր, վոր փողոցի նշանաբանով այդ ընկերը, Պրիյուտովի հետ, դուրս կը թռչեն մագաղինից և պայթող ումբը կը նետեն թագավորի կառքի վրա: Մեր խմբի մյուս անդամները, անհաջողութեան դեպքում պետք ե վերջացնեն գործը: Մահափորձի իրագործումը շատ բարդանում եր վոստիկանների ու լրտեսների ահագին բազմութեամբ, վորոնք երկու շարք շղթա ելին կազմել Վոզնեսենսկու և Իզմայլովսկի պրոսպեկտների շուրջը: Բացի այդ, թագավորը, երկու հիանալի ձի լծած կառքով, անցնում եր վերին աստիճանի արագընթաց: Հաստ կառապանը մի գլուխ քշում եր, չինայելով ձիերին: Թագավորին շատ ելին պահպանում, բայց մենք այնուամենայնիվ հույս

ունեինք, վոր մեզ կը հաջողվի ումբ նետել նրան: Այդ որերում մենք փորձնական մորիլիզացիա ելինք անում:

Թափառաշողիկներին նման, անցուղարձ ելինք անում Վոզնեսենսկի պրոսպեկտով և շատ ցավում եինք, որ «Народная Воля»-ի խմբակցութունը մեզ պայթեցնող ումբեր չեր տալիս: Իսկ մենք ձեռքից թողնում ելինք շատ նպաստավոր դեպքեր, երբ հեշտ կը լինել թագավորի վրա ումբ նետել:

«Народная Воля»-ի խմբակցութունը թույլ եր իր քանակով և չեր գտնում ուսանողների շրջանում այն համակրութունը, վորի վրա նա հույս ուներ:

Այդ միջոցում նա հանդիպում եր իր գաղտնիարական հակառակորդին ի դեմս Ռուսաստանի նորածին Մարքսիզմի, վոր անպայման հաջողութունն ուներ: Իսկ «Народная Воля»-ն վոր տարվուրերվում եր այդ որերում և չեր վստահանում կազմակերպված մահափորձ սկսել, հետաձգեց տերրորի կանոնադրութեան սխալմը մինչև մի ավելի բարենպաստ մոմենտի:

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, though it is largely illegible due to fading and the texture of the paper.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0403516

